

DIPLOMARBEIT

Titel der Diplomarbeit

**„OSNIVANJE ŠKOLSKOG SISTEMA U NIŠU I JUŽNOJ SRBIJI
TOKOM XIX VEKA“**

Verfasser

Dejan Ristić

angestrebter akademischer Grad

Magister der Philosophie (Mag.phil.)

Wien, 2013

Studienkennzahl lt.
Studienblatt:

A 243 / 364

Studienrichtung lt.
Studienblatt:

Diplomstudium Slawistik

Betreuerin / Betreuer:

Univ.-Prof. Mag. Dr. Anna Kretschmer

Sadržaj

Uvod.....	3
1. ISTORIJSKI I ETNIČKI RAZVOJ NIŠA	
1.1 Najstarija istorija Niša	6
1.2 Niš u doba Rimskog carstva.....	6
1.3 Religija i rano hrišćanstvo u Nišu.....	7
1.4 Razaranje Niša.....	7
1.5 Prodor Slovena na Balkan.....	8
1.6 Dolazak Turaka u Niš.....	9
1.7 Život pod turskom vlašću; Islamizacija stanovništva.....	9
1.8 Kako su drugi videli Niš i njegove građane.....	12
1.9 Različite konfesije u Nišu pod turskom vlašću.....	13
1.10 Gradski zanati i zanimanja.....	14
1.11 Niš u XIX veku.....	15
1.12 Prvi srpski ustanak i njegove posledice po demografsku sliku u Nišu.....	16
1.13 Niš ostaje pod turskom vlašću.....	19
1.14 Midhat Paša.....	20
1.15 Načertanije Ilije Garašanina.....	21
1.16 Srpsko-turski ratovi i oslobođenje Niša.....	22
2. ANALIZA JEZIKA, DIJALEKTA I GOVORA NIŠKOG KRAJA	23
2.1 Jezik.....	23
2.2 Granice i naziv.....	24
2.3 Osnovne osobine.....	24
2.4 Tekstovi	27
2.5 Analiza teksta	32
3. RAZVOJ ŠKOLSKOG SISTEMA U NIŠKOM KRAJU	33
3.1 Prvi učitelji i prve školske zgrade u Nišu.....	35
3.2 Prvi oblici nastave, metode i udžbenici u Nišu.....	37
3.3 Slavenosrpska nastava u grčkoj školi.....	40
3.4 Fanarioti.....	42

3.5 Učitelj Spiridon Jovanović.....	43
3.6 Jezik i pismo u prvoj svetovnoj školi u Nišu.....	45
3.7 Finansiranje, izbor udžbenika i program rada prvih niških učitelja.....	47
3.8 Nastavni plan u prvoj školi.....	49
3.9 Učitelj Atanasije Tasa Petrović.....	53
3.10 Mešovita muško-ženska škola učiteljice Anastasije – Naste Dimitrijević.....	54
3.11 Prve osnovne škole u okolini Niša.....	56
3.12 „Vzajmnoučitelna“ škola – rad sa velikim brojem učenika.....	60
3.13 "Presad mudrosti".....	63
3.14 Turska škola islahana.....	71
3.15 Prva jevrejska škola u Nišu.....	72
3.16 Nova školska zgrada u Nišu i nabavka knjiga.....	72
3.17 Trajanje školske godine, polaganje ispita, nagrade i kazne.....	74
3.18 Borba protiv stranog pritiska na škole.....	75
3.19 Kontrola, cenzura i krijumčarenje knjiga preko granice.....	77
3.20 Prve biblioteke u Nišu.....	81
3.21 Školovanje niških učitelja u Beogradskoj bogosloviji.....	82
3.22 Dvogodišnja gimnazijska realka.....	83
4. Zaključak.....	86
5. Zusammenfassung der Diplomarbeit.....	88
Literatura.....	105
Lebenslauf	108

UVOD

Prema, za sada, poslednjem popisu stanovništva iz 2002. godine, u Srbiji (bez Kosova i Metohije) živi 7.498.001 stanovnik (Zavod za statistiku Republike Srbije). Oko 6.761.000 njih je starije od 10 godina od kojih je nepismeno bilo 232.925, što iznosi 3,45%. (Zavod za statistiku Republike Srbije) U odnosu na evropski prosek (1,3 %) (Statistični Urad Republike Slovenije), ovaj procenat Srbiju svrstava u donji deo liste pismenosti stanovništva Evrope.

Navedeni podaci jasno ukazuju da, u poređenju sa ostatkom Evrope, danas u Srbiji živi mnogo nepismenih ljudi. Geografski gledano, trend nepismenosti u Srbiji raste od severa ka jugu zemlje, tako da najveći broj nepismenih osoba živi upravo u istočnoj i južnoj Srbiji. Tema ovog diplomskog rada je, pre svega, prikaz osnivanja i daljeg razvoja školskog sistema u Nišu kao regionalnom centru i najvećem gradu ovog dela Srbije sa posebnim dijalektološkim prikazom i analizom nekih tekstova, nastalih u vreme organizovanja tih prvih škola sa nastavom na srpskom jeziku. Pri proučavanju kulture jednog naroda, kao nezaobilazno polazište, svakako spada izučavanje njegovog obrazovnog sistema. Ovim radom, autor će pokušati da predstavi većinu činilaca koji su bitno uticali na formiranje školskog sistema u ovom, i onda i danas, najnerazvijenijem delu Srbije.

Vremenski period koji će biti obuhvaćen, kreće se od prve polovine XIX veka, sve do oslobođenja Niša od turske okupacije (1878. godine), odnosno, do trenutka kada je školski sistem u Nišu i okolini mogao da se razvija bez uticaja Turaka koji su do tada, oko pet vekova vladali gradom.

Čitav XIX vek je po modernu srpsku državnost bio ključna vremenska prekretnica. Na samom početku veka Srbi dižu prvi (1804.), a vrlo brzo i drugi ustanak (1815.) nakon čega dobijaju, najpre autonomiju, a zatim i državu (kneževinu). Već 1808. godine u Beogradu je otvorena Visoka škola, iz koje je kasnije nastao Beogradski univerzitet, a u Kragujevcu, prvom glavnom gradu, godine 1820. osnovan je prvi sud, a 1835. i prva gimnazija u Srbiji. Krajem tridesetih godina XIX veka Srbija dobija i svoje prvo pozorište.

Godine 1867. iz većeg dela današnje Srbije odlaze osmanski vojnici tako da se ta godina računa i početkom moderne srpske države. Međutim, narednih dvadesetak godina granica sa Turskom se nalazila tridesetak kilometara severno od Niša u blizini grada Aleksinca. Niš je, dakle, ostao u turskim rukama i predstavljao je veoma jak bedem odbrane tadašnjeg turskog carstva.

Glavna tema ovog rada je utvrđivanje nasleđa koje je novostvorena srpska država dobila u vreme oslobođenja (1878. godine), tj. da se sagleda početna pozicija sa koje su

krenuli oni koji su došli tada na vlast i na kojima je bila odgovornost da dalje izgrađuju obrazovni i školski sistem.

Takođe, ono što je meni kao autoru veoma značajno pri obradi ove teme, jeste jedan kulturološki fenomen, posebno vezan za jezik odnosno govor ovog kraja. Naime, u jugoistočnom delu Srbije zastupljeni su timočko-prizrenski (prizrensko-južnomoravski, svrljiško-zaplanjski i timočko-lužnički) govori. Reč je o grupi govora čije se osobine u ogromnoj meri razlikuju od pravila u standardnom, književnom srpskom jeziku, zahvaljujući čemu se ti govori izdvajaju od standardnog srpskog (hrvatskog, bosanskog) i to u tolikom obimu da bi se u nekim drugačijim okolnostima možda moglo govoriti o stvaranju posebnog, četvrtog narečja srpskohrvatskog jezičkog područja.

U ovom radu ću prikazati tekstove, nastale u Nišu i okolini, upravo u tom periodu (XIX vek) kada je počelo plansko obrazovanje stanovnika južne Srbije. Njihovom analizom biće pružen uvid ne samo u govor i dijalekat, već i u sociološku sliku tj. mentalitet tih ljudi, kao i međusobni hijerarijski odnos među stanovnicima regiona. Tada su nastala pisma i drugi zapisi koje su Srbi sa jedne strane (uglavnom tajno) razmenjivali i slali Srbima sa druge strane granice (Andrejević 2003, 258). Na osnovu tih pisama danas možemo upotpuniti sliku o političkom, ekonomskom, obrazovnom i socijalnom položaju stanovnika Niša i okoline na zalasku otomanske vladavine tim regionom.

Osim uslova koji su prethodili osnivanju i otvaranju, a kasnije i razvoju prvih škola, u radu će takođe biti predstavljen govor i nivo obrazovanja tj. pismenost tih ljudi u XIX veku. Pretpostavka je, da, u to vreme, u Nišu nije bilo mnogo ljudi koji su znali da stotinama kilometara severnije, Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864) vodi svoju borbu za priznavanje reformisanog, književnog srpskog jezika. U radu će biti analizirano pismo i jezik na kojem su nastali ovi zapisi, a uvidom u njihov sadržaj – moći ćemo kompleksnije da doživimo i međuljudske odnose Turaka, Srba i ostalih naroda koji su živeli na tom prostoru.

Ko su bili prvi učitelji i kako je izgledala prva školska zgrada u Nišu? Iz kojih i kakvih udžbenika su učili prvi niški đaci? Kojim pismom i na kom jeziku su bili štampani ti udžbenici? Ko je pravio nastavni program i sa kojim problemima se bili suočeni predavači i đaci? Jesu li bili plaćeni za taj posao ili su predavali iz patriotskih razloga? Koja učila i koje metode su koristili učitelji? Gde su se školovali prvi niški učitelji? Da li je u Nišu, sredinom XIX veka postojala i ženska škola, tj. jesu li se devojčice i dečaci onda nalazili ravnopravno u školskim klupama? Odgovori na ta pitanja predstavljace srž ovog rada, a uz pomoć njih, moći ćemo da predstavimo sebi i celovitiju sliku polazne tačke sa koje je pokrenut srpski prosvetni sistem u današnjoj južnoj Srbiji, po oslobođenju od Turaka. Ondašnje prisustvo velikog broja

fanariota (grčkih sveštenika, vrlo uticajnih na Porti) u Nišu nameće nam takođe i pitanje, da li je u razvoju srpskog školskog sistema na srpskom jeziku bilo i drugih poteškoća, osim činjenice da Turci nisu nimalo blagonaklono gledali na otvaranje crkvenih te narodnih škola u kojima bi se obrazovali stanovnici koji nisu pripadali islamu (tzv. raja). Sada, gotovo dva stolaća kasnije, možemo mnogo bolje da sagledamo kakav su uticaj na početak obrazovanja u Nišu imali progrčki fanarioti (o njima će biti više reči u poglavlju "Razvoj školskog sistema u niškom kraju") odnosno egzarhisti, bugarski sveštenici, pomagani od turske vlasti sa ciljem da izdvoje bugarsku patrijaršiju od vaseljske patrijaršije.

Takođe, u XIX veku, u Nišu, nisu živeli samo Srbi i Turci. Bilo je pripadnika još desetak drugih naroda, tako da ću u ovom radu pokušati da predstavim i način školovanja dece drugih naroda koji su živeli na tim prostorima. Pre svih, Grka, niških Jevreja i, svakako, politički dominantnih - muslimana. Radi boljeg pregleda, rad će, tematski, biti podeljen na tri dela:

- I Istorijski i etnički razvoj Niša
- II Dijalektološki prikaz govornog područja i analiza tekstova iz XIX veka
- III Osnivanje i razvoj školskog sistema u Nišu i okolini do 1878. Godine.

U prvom delu, rad će se baviti opisom kraćeg istorijskog razvoja Niša sa prikazom socijalne, religijske i kulturološke slike oslanjajući se na literaturu koja sadrži istorijske podatke i autentične putopise o ovom delu Srbije od najranijih dana.

Neke od njiga koje obiluju ovim podacima su „Das Königreich Serbien und Das Serben Volk“, putopisca Felixa Kanitza (Kanitz 1909), „Istorija Srba“ Vladimira Ćorovića (Ćorović 2007), „Istorija Niša“ grupe autora (Dejanović i dr. 1983) i druge.

Drugi deo će predstavljati prikaz govora u Jugoistočnoj Srbiji, u kojem ću sa dijalektološke strane da analiziram, do danas, sačuvane tekstove koje su tada pisali ljudi iz Niša i okoline. U njemu će, najpre biti sadržan kraći pregled glavnih osobina i granica rasprostranjenosti timočko-prizrenskih govora, a zatim će uslediti analiza tekstova koji se danas nalaze uglavnom u crkvama ili arhivima.

Treći, centralni deo će obraditi temu osnivanja prvih škola i edukacije budućeg nastavnog kadra te uopšte razvoja školskog sistema na srpskom jeziku u periodu turske vladavine u Nišu. Kao izvor informacija, poslužiću se literaturom koja govori upravo o toj temi. Uz podatke iz arhivske građe, mnogo zanimljivih i korisnih podataka se može naći u knjizi „Osnovno školstvo Niša i okoline u XIX i početkom XX veka“ Miroslava M. Milovanovića (1979). Posebno će biti zanimljiv osvrt na literaturu i udžbenike koji su bili

korišćeni u to vreme i iz kojih su polaznici prvih škola na srpskom jeziku sticali svoja prva znanja.

1. ISTORIJSKI I ETNIČKI RAZVOJ NIŠA

1.1 Najstarija istorija Niša

Nastanak i istorijski razvoj grada Niša može se sagledati kroz istoriju stare tvrđave koja se danas nalazi na obodu samog centra ovog grada, na desnoj obali reke Nišave. Na tom mestu je još u antičko doba nastala prva naseobina, o čemu, istina, postoji veoma mali broj sačuvanih spomenika na osnovu kojih bismo imali bolji uvid u veličinu tadašnjeg naselja ili organizaciju života u njemu. Međutim, na osnovu nalaza, ono što pouzdano znamo je, da se u početku ovo naselje nazivalo *Nais* ili *Naissus*. Šire područje današnjeg grada naseljavali su pripadnici ilirskog plemena Dardanci, dok su im prvi susedi bili Tračani. Pojedini izvori ovaj grad svrstavaju u grupu ilirskih gradova (Ljubinković 2003, 111) dok, Stefan Vizantinac navodi da se radi o „tračkom gradu” (Dejanović et al. 1983, 34-54).

Najstariji narod čije se ime spominje u izvorima odnosno za koji se, sa velikom sigurnošću, može reći da je obitavao na prostoru potonjeg grada Naissusa su Dardanci. Međutim, u tom periodu, pre dolaska Rimljana, etnička slika je bila vrlo kompleksna. Tu su naime živeli Kelti, Iliri i Tračani, te su etimolozi u jezicima tih naroda upravo i tražili poreklo imena grada. Nailazili su na forme poput: *Naissus*, *Naessus*, *Urbs Naisitana*, *Navissus*, *Ναῖσσός* ili *Ναῖούπολις*. Međutim, niko od lingvista do sada nije dao pouzdano rešenje za nastanak imena ovog grada. Najčešća pretpostavka je da je ime keltskog porekla i da je nastalo na osnovu imena reke na čijoj obali je zasnovana prva naseobina (nav. d., 60-61).

1.2 Niš u doba Rimskog carstva

Dolaskom rimskih vojnika, broj stanovnika u gradu *Naissusu* se povećava. Na osnovu raspoloživih podataka, sasvim je izvesno da se veći priliv stanovništva u ovaj grad, desio na prelazu iz stare u novu eru (otprilike od 27 godine p.n.e. do 14. godine n.e.) u vreme rimskog cara Avgusta (*Caesar Augustus*, 63. p. n.e. - 14. n.e.). U to vreme je postojao veliki vojni logor, a antički *Naissus* je tada predstavljao jako vojničko, ekonomsko i kulturno središte čitave oblasti (Dejanović et al. 1983, 62).

1.3 Religija i rano hrišćanstvo u Nišu

Već od osnivanja vojnog logora, sa porastom ekonomske važnosti grada, *Naissus* sve češće naseljavaju ljudi, različitog porekla i nacija pa je shodno tome i religijska slika ovog grada bila složena. Najstariji sačuvani spomenici sa natpisom su žrtvenici, posvećeni rimskim božanstvima (*Jupiter, Junona, Fortuna, Liber i Libera, Herkul* itd.) ili grčkim (*Omphale*), orijentalnim (*Mitra*) kao i tračkim i ilirskim, dakle skulpturama bogova i heroja domaćeg stanovništva kao što su *trački konjanik, Mundrytus, Dardania, Atta* itd. (Dejanović et al. 1983, 71-73).

Sama reč *Naissus* ne spominje se ni u jednoj ranohrišćanskoj hagiografiji, međutim grad je sigurno imao svoje mučenike iz doba ranog hrišćanstva i u njemu su se kasnije nalazile relikvije i mošti. Poznati hrišćanski pisac (a kasnije svetac) iz IV veka Sv. Viktricije (*Victrice de Rouen*, rođen oko 330. umro oko 407.), u svom delu *De laude sanctorum* kaže da u „*u ovom gradu mošti svetaca čine čuda*“, a i Jovan Kinam navodi da se u ovom gradu nalaze mošti Sv. Prokopija (nav. d., 72).

Već od samog dolaska hrišćanstva na ove prostore, *Naissus* je bio episkopski grad. Spisak episkopa koji su u njemu boravili je dug, a datira od koncila 343. godine u Serdici (danas Sofija) sve do cara Anastazija (491 - 518). Sa ovog koncila, između ostalog je ostao zapis Sv. Hilariusa: „*Episkop Kirijak iz Naisa protivnik Marcela iz Ankire, pristalice arijanskog učenja o teologiji*“ (nav. d.).

Svoj pravi procvat, *Naissus* je doživeo u IV veku za vreme vladavine cara Konstantina velikog (*Flavius Valerius Constantinus* 271 do 337) koji je i bio rođen u njemu. I pored toga što je ovaj imperator, na vrhuncu slave, izgradio Konstantinopolj, novi grad iz kojeg će vladati (danas Istanbul u Turskoj), *Naissus* je ostao grad u kojem je, za njegove vladavine, a i kasnije - doneto na desetine zakona kojim je uređivan život ondašnjeg Rimskog carstva. Letnjikovac cara Konstantina uz brojna kupatila i ostale građevine nalazili su se kojih pet kilometara istočnije u mestu *Mediana* (danas istoimeno naselje na periferiji Niša), na putu ka Konstantinopolju, u podnožju brda sa termalnim izvorima (danas Niška Banja) (nav. d., 63).

1.4 Razaranje Niša

I pored dobre odbrane, rimsko stanovništvo tj. pripadnici brojnih nacija koji su činili stanovništvo ovog grada – početkom nove ere su dva puta skoro u potpunosti ginuli ili napuštali ovaj grad. Prvi put su ga razorili Huni 441. godine n. e. (Dejanović et al. 1983, 64).

Prisk, koji se nalazio u delegaciji koju je na pregovore sa Atilom iz Konstantinopolja poslao car Teodosije II (408 - 450), boravio je u Naisu 448. godine i navodi da su morali da

spavaju malo podalje od grada jer je „grad bio do temelja porušen od neprijatelja (Huna) (...) sav obalski prostor je bio prekriven kostima onih što su u borbi izginuli“ (Petrović 2001,15).

Atila je prilikom tih pregovora, uspeo da pomeri granicu svoje teritorije sa Dunava na jug i proširi svoju državu. Kao pad rimskog Naisa računa se 612. ili 614. godina, a to je vreme kada je prestalo korišćenje rimskog novca u njemu (Dejanović et al. 1983, 65).

1.5 Prodor Slovena na Balkan

Krajem VI i tokom celog VII stoleća etnička slika na Balkanu dobija potpuno novi izgled. Najpre su varvarska plemena sa severa ulazila na vizantijsku teritoriju južnije od Save i Dunava radi pljačke manjih mesta, sa ciljem da se domognu većih, utvrđenih gradova. O najranijem periodu dolaska Slovena na Balkan, V. Ćorović u svojoj *Istoriji Srba* navodi:

„Gonjen i goneći, u borbi i pljački, spustio se slovenski elemenat sa raznih strana istoka i severa u Dunavsku dolinu i otuda u unutrašnjost Balkana. Još primitivan i usplahiren čitavim vrtlogom seobe naroda, on je zapao u balkanske šume i klance u početku vrlo malo siguran da će tu i ostati. Sa nepoverenjem su pratili novi došljaci ne samo svaki pokret vizantijskih vlasti, nego i kretanje svojih saplemenika i brzo su, u grabljivosti primitivaca stali srvati jedni na druge, da bi uzajamno istrti bili sigurniji za plen. Istorija balkanskih Slovena, u prvim vekovima njihovog života na Balkanu, to je niz sukoba sa susedima i vlastima, koji ih potiskuju ili pokušavaju podjarmiti, uzajamno vrebanje i nepoverenje, i postepeno privikavanje na novo zemljište i na kulturu nove sredine“ (Ćorović 2007,76).

Prvi sledeći pisani tragovi datiraju iz XI veka. U njima prevlađuje naziv *Nisos*, grad brzo napreduje, a čini ga bogato stanovništvo. Putopisci koji su pratili krstaške pohode opisuju ga kao bogat i dobro utvrđen grad, pri čemu se broj stanovnika povećava. Ipak, iako nastanjen uglavnom Slovenima, grad ostaje pod vizantijskom upravom, a tokom XII stoleća, kao napadači, sve češće su se pojavljivali Ugri, sve dok ga na kratko nisu zaista i okupirali. Godine 1187. srpski župan Stefan Nemanja je upravo zahvaljujući Ugrima zauzeo Niš u kojem je dve godine kasnije u dvorištu jedne crkve (danas crkva Sv. Pantelejmona u severoistočnom delu Niša) dočekaio vođu Četvrtog krstaškog pohoda, cara Fridriha Barbarosu (*Friedrich I Barbarossa* 1122–1190) i sa njime sklopio pakt protiv Vizantijskog cara (Ljubinković 2003, 113).

1.6 Dolazak Turaka u Niš

Niš je do sredine XIV veka stalno menjao gospodara. Vizantijci, Srbi i Bugari su se stalno smenjivali sve dok ga, 1386. godine, nisu okupirali Turci (Ćorović 2007, 258).

Tokom dvadeset pet dana borbi, većina stanovništva je izginula dok se ostatak razbežao iz spaljenog grada. Na početku turske vladavine, Niš nije bio od velikog značaja za njihovu vojsku. Budući da ni oni sami, tada još nisu bili uspostavili čvrstu vlast na Balkanu - srpska vojska ga je čak bila povratila pod vođstvom despota Stefana Lazarevića 1413. godine (Dejanović et al. 1983, 100).

Takođe i vojska Đurđa Brankovića je, uz pomoć Janoša Hunjadija i Mađara ponovo zauzela Niš 1443. godine. Čuveni putopisac iz tog vremena Buzbek, piše 1533. godine, da se kamenje sa ruševina tvrđave koristi za izgradnju jednog karavan saraja (Petrović 2001,49).

Turci su, po svemu sudeći, ozbiljniju potrebu da utvrde grad Niš, videli tek kada su Austrijanci sa severa počeli sve češće da prodiru i predstavljaju ozbiljnu pretnju, tada velikom i moćnom Osmanlijskom carstvu. Rekonstrukciju tvrđave će početi tek krajem XVII i početkom XIX veka.

1.7 Život pod turskom vlašću; Islamizacija stanovništva

Shodno regionalnoj podeli koju su zatekli, Turci su novoosvojene teritorije isto tako delili pa je Niš i dalje predstavljao centar vojnoupravne oblasti, koja se na turskom tada (XV vek) nazivala *vilajet*, dok je u XVI i XVII veku nazivana *nahijom*. Nekoliko vilajeta (nahija) činilo je jedan *sandžak*. Tokom vladavine sultana Bajazita II (1481–1512), godine 1481. Niška nahija je izdvojena iz Kruševačkog i pripojena Smederevskom sandžaku u Rumelijskoj provinciji. Nakon pada Budima 1541. godine, zajedno sa Smederevskim sandžakom, niška oblast je izdvojena iz Rumelije i uključena u novoosnovani Budimski ejalet ili Budimski pašaluk, kako je u ondašnjoj Turskoj carevini bio nazivan region, sastavljen iz više manjih geografskih jedinica (sandžaka). U sastavu ove provincije ostala je sve do kraja XVII veka, odnosno, do izbijanja austro-turskog velikog rata. Iz sačuvanih podataka iz 1498. godine, kada su Turci sproveli popis stanovništva, vidimo da je niškoj nahiji pripadalo 111 naseljenih mesta. U njima je bilo ukupno 3.824 domaćinstava u kojima je živelo 1.084 neoženjenih i 314 udovica. Statističari računaju da je u to vreme jedno porodično domaćinstvo imalo 8, udovičko 4 člana a da su se neoženjeni vodili kao sami u domaćinstvu iz čega proizilazi da je Niška nahija te godine imala blizu 33.000 stanovnika (Dejanović et al. 1983, 108).

Osmanlijsko carstvo je bilo uređeno po feudalnom principu. U toj hijerarhiji, najmanji zemljišni posed je nazivan *timar*. Timare su dobijale *spahije* (konjanici) od države na osnovu posebnih ratnih zasluga. Veće zemljišno vlasništvo od timara zvalo se *zeamet*. Njih su dobijale bogatije i uticajnije spahije, dok je *has*, kao još veći posed, mogao pripasti samo visokim državnim službenicima. Većinu svojih prihoda Osmanlije su dobijale od poreza (*harač*) koji su im plaćali pripadnici *raje* (stanovnici koji nisu pripadali islamskoj veri), zemljoradnici i stočari koji su morali da daju, u to vreme, najmanje osminu ubranih žitarica, desetinu meda, povrća, voća, konoplje i lana. Širom carstva sultani su gradili svoje zadužbine, koje su im takođe donosile prihod. Tu spadaju: *čaršije*, *dućani*, *hanovi*, *hamami* i sl. Spahije su morale da čuvaju svoj vilajet, tj. nahiju od neprijatelja, da održavaju bezbednost i javni red, da pronalaze i hapse počinioce krivičnih dela i konačno, da se staraju o zemlji dodeljenog im spahiluka odnosno da štite raju koja tu živi i radi. Takođe, spahije su imale obavezu da u bitke i ratove odlaze lično, na konju opremljeni oružjem, u pratnji pomoćnika i slugu. Kvalitet oružja i pratnje je zavisio od visine godišnjeg prihoda u spahiluku (nav. d., 156-169).

Svu zemlju u Rumeliji (tur.: „*Vilayet Rumeli*“ – zemlja Rimljana, naziv za deo Osmanlijskog carstva koji se nalazio u Evropi) vrhovni osmanski vladar (sultan) je smatrao državnom zemljom, a ljude koji su na njoj živeli – svojim šticienicima i podanicima. Hrišćanin (rajetin) nije imao prava da oženi muslimanku. Nije imao prava da oblači muslimansko odelo, da jaše konja i, naravno, nije smeo da nosi oružje. Uživao je slobodu da ispoveda svoju veru, pod uslovom da ni na koji način ne povređuje islam, a takođe je imao pravo da iz hrišćanstva pređe u islam. U tadašnjoj, muslimanskoj Otomanskoj imperiji, slučaj da musliman pređe u neki drugu veru, bio je kažnjavan smrću. Takođe, osim na samom početku okupacije (XIV vek) rajetin kasnije nije imao obavezu da ide u rat. Imao je prava da govori i piše svojim jezikom kao i da bude gospodar nad svojom decom i da živi po sopstvenim običajima. Sultan je lično garantovao pravo svakom rajetinu na „spokojan život“ tj. miran rad i korišćenje „vladarske pravednosti“ (nav. d., 133-140).

Izgradnja gradova na novoosvojenoj teritoriji u Turskoj zasnivala se na ličnoj inicijativi i privatnim sredstvima građana. Država je preko svojih organa odobravalala, nadgledala i često potpomagala izgradnju. Zbog toga su svi veći i značajniji gradovi imali svoje utemeljivače, koji su najčešće bili uticajni građani tih gradova i dobrotvori. Pod nadzor države spadale su samo one građevine koje su služile vladaru, njegovoj vojsci i njegovom dvoru. U tom smislu turski vladari starali su se o vladarskim tvrđavama, vladarskim džamijama i zadužbinama kao i o mostovima. Tvrđava, džamija sultana Murata i most na Nišavi, predstavljali su državne građevine u Nišu sve do kraja XVII veka. Kako su apetiti i

osvajanja turske vojske bivali sve veći, tako je i jačao značaj niške tvrđave. Zbog toga će ona postati značajan vojni objekat sve do kraja njihove okupacije Niša (nav. d., 115).

Osim što se u njemu nalazilo sedište turske vlasti za taj kraj, Niš je u ovom periodu predstavljao takođe i islamsko središte. Upravljanje gradom i čitavom oblašću, bilo je poveravano uglavnom doseljenicima turskog porekla. Bogatiji doseljenici su gradili verske, prosvetne, kulturne i dobrotvorne ustanove. Naravno, te ustanove su važile za čitavo stanovništvo, bez obzira na religiju ili nacionalno poreklo. Budući da se ekonomski i privredni život (zanati i trgovina) odvijao samo među muslimanima, ta okolnost će doprineti da se islam počne širiti i među hrišćane.

Iz popisa održanog 1498. godine muslimani Niša imali su dva džemata (džemat: najmanja muslimanska verska zajednica), a hrišćani jedan. U tzv. Džamijskoj mahali od 77 muslimanskih stanovnika samo 5 su bili „sinovi Abdulaha” (najčešće prezime prve generacije onih koji su prešli na islam), u Hadži-Balaban mahali od 47 muslimana bilo je takođe 5 sinova Abdulaha, a u Čupribaši od 28 muslimana 3 su bili sinovi Abdulaha. U drugom džematu bilo je upisano 14 derviša, koji su živeli u novoj tekiji (sakralnoj građevini za dervişe), a među njima nema sinova Abdulaha. Dakle 1498. godine u Nišu je, od 166 upisanih muslimana bilo 13 konvertita. U sledećem popisu (1516. godine) muslimani Niša imali su samo jedan džemat i tri mahale. Derviši nisu bili posebno uneti u ovaj popis. U mahali Džamije od 157 muslimana 68 su bili zavedeni kao sinovi Abdulaha, u mahali Čaršijskog mesdžida od 29 muslimana 12, a u Čupribaši od 60 muslimana 23 su bili sinovi Abdulaha. Ukupno je bilo upisano 246 muslimana, a od njih 103 su bili sinovi Abdulaha (nav. d., 133).

U to vreme, zvanična vera u turskoj državi bio je *sunitski islam*. On je dozvoljavao muslimanima da propovedaju i posebne, nezvanične „puteve“ (tarikate) do sjedinjavanja sa bogom. Takvi sledbenici su se okupljali u tekijama i nazivali su se *derviši*. Oni su vaspitavali svoje pripadnike u „duhu bezgranične i mistične ljubavi prema bogu“, i učili ih kako da dobiju niz ljudskih vrlina, odnosno, kako da ponište sebe kao ličnost da bi se utopili u apsolutno božansko biće, u apsolutnoj lepoti. Pojedini derviški redovi su uključivali u svoja učenja i elemente paganstva (šamanstva) odnosno hrišćanstva i to one delove koji su se ticali osnovnih hrišćanskih humanih učenja tj. traženje idealnog sveta, društvene pravde i jednakost ljudi. Oni su nailazili na pristalice kod osoba koje su bile ugrožene i nezadovoljne postojećim feudalnim poretkom. Upravo je spoj tih ljudi predstavljao i najjaču snagu širenja islama među hrišćane. Takvi derviši, opšte nazivani torlaci (*Torlacis Monachi Turcici*) bili su naročito brojni među seoskim i nomadskim Turkmenima (nav. d.).

1.8 Kako su drugi videli Niš i njegove građane

Protestantski sveštenik Štefan Gerlah (*Stephan Gerlach*) poreklom iz Virtemberga (*Württemberg*, danas pokrajina u Nemačkoj) 1573. i 1578. godine je posetio Niš. Bio je odličan poznavalac humanističkih nauka, filozofije i teologije, a na putu do Carigrada je marljivo vodio dnevnik. O svom prvom boravku, on beleži:

„...To je grad bez zidina, ima pet crkava, prostire se po lepoj dolini, ima dobru vodu, mnogo polja i vinograda. Turci ne rade ništa nego rad prepuštaju Srbima koje su dobre zanatlije, ali ima među njima i besposlica... Hrišćanke nose na glavi nabranu maramu, na ušima raznovrsne ukrase, srebrne i olovne. Obučene su u proste duge haljine sa vezanim pojansom: prednja strana i rukavi su izvezeni crvenim, crnim i smeđim koncem...“ (Matković 1673–78, 116, prema: Petrović 2001, 52 i 53).

Pet godina kasnije, kada se Gerlah vraćao iz Carigrada, opet je boravio u Nišu. Tada je ostavio nešto duži zapis:

"Lepa prostrana ravnica sa žitnim poljima, livadama, pirinčanim poljima, potocima i nekoliko sela s desne strane. Niš izdaleka leži divno, okolina se vidi nadaleko i naširoko; ima reku koja teče pokraj grada. Grad je otvoren kao varošica, ali se i pored toga vide razvaline starih zidina. Preko reke vodi dugi most. Ima utvrđenje, u kome je mala džamija, gde je pokopan Hamza-beg, koji je bio u Đulu, a odveo je iz Ugarske toliko žena i dece da je s njima naselio dva sela kod Niša. U varoši ima malo hrišćana koji se zovu Srbi, jer se ovde završava Bugarska, a počinje Srbija. Oni imaju novu drvenu crkvicu pokrivenu kamenim pločama i ukrašenu kao i druge grčke i bugarske crkve; slike nemaju natpise s hrvatskim pismom. Imaju samo jednog sveštenika. A taj spada pod Peć. Turci pak imaju šest do sedam džamija. Tu sedi vojvoda ili upravitelj s nekoliko vojnika. Tu ima dobrog i jeftinog vina. Blizu jedne mošeje diže se stari, četvrtasti stub s latinskim natpisom, koji nisam mogao pročitati. Ima tu nekoliko trgovačkih dućana. Tu živi samo jedan Dubrovčanin sa svojim slugom. Ima još, kao i u Sofiji, malo utvrđenje izvan varoši. Bedni hrišćani tu mnogo trpe. Sledećeg dana smo se tu odmarali. Bugarski radnici koji su se vraćali s posla pevali su svoje jednostavne hajdučke pesme..." (Petrović 2001, 52 i 53).

U isto vreme, marta 1574. godine francuski plemić i putopisac Pjer Leskalopje (*Pierre Lescapier*), preko Dubrovnika, Novog Pazara i Niša putuje u Carigrad. U svom putopisu "*Putovanje Pjera Leskalopjea 'Parizanina' od Mletaka do Carigrada godine 1574*", opisuje susret sa Nišlijkama:

"Dvadeset sedmog (marta) stigismo u Klisuricu, grčko selo u Bugarskoj, koja na ovoj strani počinje od brda Kukavice - pored kojeg s desne strane vidimo grad Koprivac. Žene u ovoj zemlji seku kosu i ne dozvoljavaju da im naraste dok se ne udaju. Tada ih one pletu i puštaju niz leđa, dugim lanenim priveskom, sve do ispod kolena. Druge nose na glavi šešire u obliku velikih poslužavnika. isto kao one što ih u Francuskoj nazivaju Egipćankama: svuda uokolo po šeširu vešaju srebrn novac, ćilibar i obojeno staklo; o ušima nose minduše, velike kao jaja, načinjene od

kalaja ili olova sa malim lancima od bronzane žice. Kad im umre neki rođak ili prijatelj, one grebu lice dok im krv ne poteče, čupaju kose i vežu ih za muževljev grob, što većinom čine više zbog običaja nego iz žalosti. Neke devojke dođoše da igraju pred nama da dobiju novaca, i ukrasiše se, kao neveste. šesirima optočenim raznobojnim perjem koje su pričvrstile na glavu. Igrale su po dve zajedno jedna prema drugoj; najzad ritam postade brži, pa skakahu i udarahu nogama u istom taktu. Njihovi svirači behu četiri njihove drugarice koje su stajale po dve i dve i jedne drugima odgovarale istom pesmom..." (Samardžić 1961, 136, prema: Petrović 2001, 53).

1.9 Različite konfesije u Nišu pod turskom vlašću

O životu i organizaciji pravoslavne crkvene opštine u Nišu u periodu od sredine XV do kraja XVII veka nema podataka. Iz popisa niškog stanovništva vidi se da je bila priznata. Treba pretpostaviti da je javno vršenje crkvenih obreda i zvonjenje zvona bilo zabranjeno, jer je to bilo zabranjeno i u ostalim gradovima turske države (Dejanović et al. 1983, 140).

U XVI i XVII stoleću, u Nišu i okolini je živeo samo mali broj dubrovačkih i dalmatinskih trgovaca ili zanatlija. Nema tragova postojanja nekog hrama katoličke crkve, ali zato postoje zapisi da su Dubrovčani, radi služenja mise, plaćali jednog sveštenika. To tvrdi holandski diplomata i putopisac Karlo Rim koji je 1570. godine boravio u Nišu (Matković 1892, 112, prema: Petrović 2001, 52).

Sudeći po rezultatima popisa koji su vršili Turci, u XVI i XVII veku, među stanovnicima Niša nije bilo Jevreja. Prve zapise o njima imamo tek iz XVII stoleća kada su se, do tada, neprikosnoveni dubrovački trgovci preselili u Prokuplje. Naime, 1671. ili 1672. godine, zabeleženo je da je ubijen neki Jevrejin, koji je sakupljao harač u selima oko Niša. Shodno tome, sve do kraja XVII veka najverovatnije nije ni bilo sinagoge u Nišu (Dejanović et al. 1983, 153).

Roma u Nišu je bilo svakako i pre dolaska Turaka na Balkan. Prvi put se spominju 1498. godine u popisu Niškog kadiluka. Jedan deo njih najverovatnije su predstavljali starosedeoci dok je ostatak došao u stalnim migracijama uz tursku vojsku. U Turskom carstvu, Romi su imali društveni i pravni status podanika koji pripadaju „jednoj od više postojećih pokretnih društvenih grupa“ (Dejanović et al. 1983, 153-154).

Trajno naseljeno stanovništvo, u to vreme se određivalo prema mestu stanovanja, a na osnovu toga i prema gospodarima tj. onima koji su vladali ljudima i zemljištem. Pokretne grupe u koje su spadali i Romi, bile su određivane pripadnošću glavarima i oblastima. Na spisku popisanih osoba iz 1498. godine, vidimo da je u niškoj regiji bilo devet katuna (privremenim naseobinama od pedesetak domova) u kojima je živelo 294 Roma i 5 udovica

(sa starešinama zajedno). Računa se da je svaki Rom bio starešina familije od pet, a svaka udovica porodice od četiri člana. Tako dolazimo do cifre od 1490 Roma. U ovom popisu, pored imena niških Roma ne stoje njihova zanimanja, ali je stajala sledeća odredba: „*Svaki Ciganin daje godišnje 25 aspri ispence. Daju i krvninu i mladarinu.*“ (pomenuto delo, 153-154).

Ova se odredba odnosila sigurno na Rome hrišćane jer danak u krvi nije važio za decu muslimana. Iako postoji (mala) mogućnost da je u okolini Niša bilo i nekih sela, koja su možda bila nastanjena isključivo romskim stanovništvom, u ovom popisu jasno stoji da Roma nije bilo među zemljoradnicima, dakle nisu ni imali imanja na kojima bi radili za svoje gospodare. Živeli su u svojim zajednicama koje su se nazivale *katuni* ili *čerger*, a turska vlast je dozvoljavala mogućnost da se pojedinačno izdvajaju iz katuna i naseljavaju u Nišu ili okolini. Koliko ih je bilo zaista u samom gradu Nišu – teško je reći, jer je vrlo moguće da se u popisu vode kao hrišćani ili muslimani. Prve tragove Roma u popisu gradskog stanovništva Niša vidimo tek 1523. godine. To je bila grupa od osam muslimanskih romskih porodica. Sedam godina kasnije broj Roma u Nišu (posebno među muslimanima) raste. Njihov ukupni zbir u niškom kadiluku iznosio je 296 hrišćanskih, 108 muslimanskih i 4 udovičke kuće (nav. d.).

Baš kao za Rome, i za Vlahe se može gotovo sa sigurnošću reći da su bili prisutni u niškoj regiji i pre uspostave osmanlijske vlasti. I danas, u okolini Niša postoji selo Vlasi (Vlase), ali u turskom popisu niškog kraja iz 1498. godine vidimo da u tom selu nema vlašskog stanovništva. Pošto je malo verovatno da ih zaista nije bilo, postoji verovatnoća da su Turci popisali Vlahe kao „Srbe“ (hrišćane) ili su se ti Vlasi sami asimilirali sa ostatkom stanovništva još pre popisa. Popis iz 1516. godine već pokazuje da je Vlaha bilo u nekoliko sela severno i istočno od Niša. I kasnije vidimo da je proces naseljavanja Vlaha u stalnom porastu. Njihovi knezovi su se nazivali *primićuri*, a spiskovi popisa iz 1564. godine govore da je, u niškoj regiji, bilo ukupno deset sela koja su imala primićure ili primićurske sinove (nav. d., 155).

1.10 Gradski zanati i zanimanja

Nišlije su imale status građana (tur.: *šehirlija*) po dva osnova: tako što su bili rođeni u Nišu ili stanovanjem u ovom gradu duže od deset godina. Do kraja XVI veka u popisima se ne pojavljuju Dubrovčani ili Jevreji jer su verovatno Turci računali da su oni tu samo privremeno nastanjeni. Osim poljoprivrede i stočarstva, zakonski, svi ljudi na teritoriji turske carevine smeli su da se bave takođe i uslužnim delatnostima i zanatstvom, međutim, zbog ogromnih

nameta i poreza prema hrišćanima ili Jevrejima, zanatlija je najviše bilo među muslimanima. Hrišćani su se uglavnom bavili zemljoradnjom i vinogradarstvom. Opis zanimanja u Nišu tokom turske vladavine mogao bi biti jako dug i mogao bi se obraditi u zasebnoj studiji (Dejanović et al. 1983, 169).

1.11 Niš u XIX veku

U prethodnim poglavljima je već opisana etnička struktura i atmosfera u kojoj su građani Niša ušli u XIX vek, period koji će im, posle više od 4 stoleća turske dominacije, doneti istorijske preokrete posle kojih ništa više neće biti kao ranije. Uslovi života koje je nametnuo feudalni sistem osmanlijske vlasti, u mnogome je uticao i na formiranje ekonomsko-socijalnih odnosa u društvu, odnosno na mentalitet Nišlija, a tragovi svega toga vidljivi su i do danas.

U svom opširnom opisu stanja na Balkanskom poluostrvu, austrijski putopisac Feliks Kanic (*Felix Kanitz*, 1829–1904), kaže da je krajem XVIII veka, ekonomski standard Srba bio u usponu, pre svega u Kragujevcu i Beogradu što je pospešilo iseljavanje i migraciju stanovništva iz niškog kraja prema tim gradovima (Kanitz 1986, 151).

Na zemlju koju su do nedavno obrađivale te porodice, Turci su dovozili stanovništvo sa drugih strana velike carevine. Reč je o Tatarima, Čerkezima, Jermenima, Arbanasima i pripadnicima drugih naroda koji najčešće nisu pripadali ni jednoj tada priznatoj verskoj konfesiji, zbog čega su ih, kolonizacijom, Turci vrlo brzo asimilirali u islam. Uz muslimane, do tada su za najbolje trgovce važili Dubrovčani, međutim nakon austrijsko turskih ratova oni odlaze iz Niša, što će stvoriti dosta poslovnog prostora za Grke i Cincare, a malo kasnije i za Jevreje. Na ovaj način, hrišćanski deo stanovnika Niša počinje da se bavi trgovinom što će biti prilično važno na putu ka emancipaciji i kasnije oslobođenju. I pored čestih unutrašnjih pokušaja prevlasti među pravoslavicima (Srbi, grčki fanarioti, a kasnije i bugarski egzarhisti o kojima će biti više reči kasnije) – ovaj hrišćanski deo stanovništva se u socijalnom smislu grupisao u poseban korpus koji se vidi i u turskoj administraciji tog doba. Na osnovu svog porekla i vere, građani su počeli da se nastanjuju u posebnim gradskim četvrtima. Etnička slika među muslimanima je bila takođe vrlo heterogena. Osim Turaka, kojih je bilo najviše, ovoj verskoj konfesiji, pripadali su još i Arbanasi, Čerkezi, Tatari, Cigani i dr. U turskim izvorima, tokom XIX veka, vidimo da su oni bili asimilirani kao „tursko stanovništvo“ pri čemu su ipak zadržavali i svoje običaje, jezik i kulturu. Tokom Krimskog rata 1856. godine, došlo je do iseljavanja Tatara iz Rusije u Tursku. Mnogi od njih su se, zajedno sa Čerkezima

doselili u Niš i okolinu. U gradu Nišu je 1861. godine bilo 25 naseljenih tatarskih kuća, a između Niša i Bele Palanke, 1864. godine nalazila se 41 čerkeska kuća (Kanitz 1986, 151).

Čerkezi su imali status „naoružanih kolonista“ i oni su zauzvrat branili sultanovu zemlju učestvujući u suzbijanju ustanaka i pobuna hrišćanskog stanovništva. Ovo naseljavanje Tatara i Čerkeza bilo je takođe jedan od razloga iseljavanja srpskog pograničnog stanovništva. Oni sami, tradicionalni stočari i ratnici – nisu se baš najbolje snalazili u gradskoj sredini, što je ubrzalo njihov odlazak iz tih krajeva. Ipak, njihovo definitivno napuštanje gradova usledilo je tokom ratnih dejstava pri oslobađanju od Turske 1878. godine (Dejanović et al. 1983, 310-312).

Sam položaj Niša bio je vrlo atraktivan, pre svega trgovcima koji su otvarali prodavnice i tržnice, što je ovom gradu dalo kolorit orijentalnog grada u kojem je sredinom XIX veka, uz Jevreje, u 1.500 hrišćanskih, odnosno 1.000 turskih domova – živelo između 12.000 i 13.000 stanovnika. Hrišćani koji su uspeali da, i pored velikog harača, stvore sebi kapital, ulazili su u neku vrstu ekonomskih staleža sa muslimanima: *hadžije*, *čorbadžije*, *esnaflije*, *zanatlije*, *trgovci* i *čivčije*. Siromašniji deo stanovništva nazivan je u gradu fukara, ili jednostavno sirotinja (nav. d., 156-160).

Početkom XIX veka, posebno zbog mogućnosti da se i hrišćani bave zanatom ili trgovinom, atmosfera među gradskim stanovništvom postaje mnogo povoljnija. Gradsko etničko jezgro jača, a nove administrativne promene u turskoj, početkom 50-ih godina tog veka, odrediće Niš kao središte istoimenog pašaluka koji će 1868. pripasti Prizrenskom ejaletu. Tadašnja varoš Niš, imao je 1873. godine, dakle u oči izbijanja rata za oslobođenje tzv. stare Srbije, 3.500 srpskih i 2.000 tursko-arbanaških odnosno čerkeskih domova. U njemu je živelo ukupno 18.255 stanovnika. Zbog migracija seoskog stanovništva ka gradu, u Nišu je tada živelo više Srba nego, na primer, u Prizrenu, koji je samo nekoliko vekova ranije bio glavni grad Srbije. Jedna od poslednjih većih migracija doseljenika u Niš, desila se posle turskog bombardovanja Beograda 1862. tj. posle predaje Beograda Srbiji 1867. godine. Tada je iz Beograda u Niš stiglo nekoliko hiljada Turaka koji su osnovali novo naselje *Beogradsku mahal* (nav. d., 312) i koje pod istim imenom egzistira i danas u Nišu.

1.12 Prvi srpski ustanak i njegove posledice po demografsku sliku u Nišu

Krajem XVIII veka, u turskoj carevini, Porta iz Istambula je sve teže mogla da kontroliše dešavanja na čitavoj svojoj teritoriji. Tome nisu samo doprinosile manje pobune stanovništva već i sve češće odbijanje poslušnosti lokalnih komandanata dahija, vojnika janjičara, a bilo je slučajeva da se protiv Porte pobuni i sam paša. Na prostorima gde se nalazila Srbija pre

dolaska turske vojske na Balkan, prvi poznati odmetnik bio je skadarski paša Bušatlija (poginuo 1796. u borbi sa Crnogorcima), ali je po tursku vlast, mnogo opasniji odmetnik bio Osman Pazvan-oglu, poreklom iz Bosne. Njegova porodica je vladala nad svojom teritorijom iz Vidina. Posle nekih uspeha u ratovima, postao je vrlo osion i neobuzdan te je sve češće upadao i pljačkao narod na teritoriji Vlaške i Srbije. Bio je javno osuđen od strane sultana zbog čega se pobunio i odmetnuo od Porte 1793. godine (Ćorović 2007, 523).

Tada su počeli da mu prilaze i ostali buntovnici iz turskih redova, u prvom redu janjičari iz okoline Beograda i drugih pograničnih gradova. Sultan se, preko lojalnih paša, odlučno obračunavao sa odmetnicima. Tada dolazi i po prvi put do stvaranja organizovane srpske vojske. Naime, Turci su od Srba stvorili nekoliko naoružanih odreda sa kojima su zajedno išli u bitke protiv pobunjenih paša i janjičara.. U januaru 1804. godine ubijeno je osamdesetak uticajnih ljudi za koje su Turci pretpostavili da bi mogli da stanu na čelo naroda u mogućoj pobuni. Ovaj događaj je u srpskoj istoriji poznat kao „seča knezova”, a pobijeni su narodni prvaci uglavnom iz Posavine i mesta bližih Beogradu. Malo dalje, u šumadijskom selu Topola, Đorđe Petrović je lako izašao na kraj sa Turcima i pobjegao u šumu i on će ubrzo postati vožd (vođa) Prvog srpskog ustanka (nav. d., 545).

Srbi su na početku ustanka imali, za mnoge neočekivano, izuzetne uspehe. Posle samo dve godine sporadičnih bitaka, srpski pobunjenici su zauzeli sve veće gradove do Negotina na istoku i Aleksinca na jugu. Pobjede na Ivankovcu, Mišaru, Varvarinu, Loznici i drugim bitkama podigle su Srbima moral, a u borbi protiv dahija, u početku su imali pomoć i od samih Turaka, lojalnih sultanu. Najveći uspeh, svakako desio se decembra meseca 1806. kada su Srbi zauzeli i beogradsku tvrđavu (nav. d.).

Puni samopouzdanja, ali i sve češćih svađa oko prevlasti i uticaja u narodu, ustanici su 1809. godine bili doneli ratni plan, koji je predviđao prenošenje ustanka i na delove izvan dotadašnjih ratnih dejstava. Taj plan je predviđao napade na turska utvrđenja u Krajini, Novom Pazaru, Prijepolju, Nišu i Bosni. Sa Rusima su bili vođeni intenzivni pregovori, zbog čega su i planovi bili tako optimistički. Ipak, neuspesi Rusa u ratu sa Turcima kao i nezadovoljstvo srpske vojske i stanovništva, nagoveštavali su prve neuspehe (Jovanović, 2009, 16).

Za razliku od drugih vojvoda, glavni vožd, Đorđe Petrović, bio je rešen da sačeka nove uspehe ruske vojske u ratu sa Turcima, kako bi iskoristio slabost Osmanlija i zauzeo nove oblasti. Većina ostalih vojvoda je smatralo da više nije neophodno čekati pomoć spolja, već napasti sopstvenim snagama i osloboditi srpske gradove. U tim pregovorima, Đorđe Petrović pokušava da uspostavi kontakt i zatraži pomoć i od austrijskog dvora. Za uzvrat,

Kađarođe je caru nudio srpske vojnike u borbi protiv Napoleona. Austrija je u to vreme imala dobre odnose sa Turskom i nije ih htela kvariti. Početkom 1809. god. neuspelim rusko-turskim pregovorima o miru, ponovo dolazi do rata između Turske i Rusije. Srbi koriste saznanje da su Turci poslali vojsku protiv Rusa i počinju da opsedaju ostale turske tvrđave u regionu, praveći plan za oslobađanje Niša, Leskovca i Vranja. Odluka o napadu doneta je 10. aprila 1809. godine (navedeno delo, 16). Odlučujuća bitka za Niš desila se 19. maja (po julijanskom kalendaru) na brdu Čegar, desetak kilometara severno od Niša. Iako su se, danima pre tog boja, na okolnim brdima nalazili ušančeni srpski vojnici, Turcima iz Niša jedino se suprotstavilo između dve i četiri hiljade vojnika (podaci se razlikuju u zavisnosti od izvora) pod komandom Stevana Sinđelića. Brojno nadmoćniji, Turci su od ranog jutra napadali šanac na Čegru da bi u kasno popodne uspeali da u njega uđu. Videvši da nema izlaza, a i bojeći se osvete Turaka i mučenja, Stevan Sinđelić je zapalio barutanu što je dovelo do eksplozije u kojoj su poginuli gotovo svi koji su se nalazili u tom trenutku u šancu. Po nekim izvorima, boj je preživelo svega petoro Srba. Posle bitke, niški Huršid-paša je naredio da se od glava poginulih Srba napravi četvorostranična kocka, sazidana na istočnom prilazu Nišu. U četiri zida od cementa i kreča, u visini od pet metara, Turci su tokom leta 1809. godine, uzidali 952 lobanje poginulih ustanika. Danas, ovaj objekat ima karakter muzeja i naziva se onako kako su ga i Turci nazivali „Ćele-kula“ (nav. d., 15-20).

Čegarska bitka je predstavljala uvertiru u slom Prvog srpskog ustanka. Niš nije oslobođen, a Srbi su počeli da gube i ostale, prethodno oslobođene gradove. Ruske pomoći više nije bilo, jer je Rusiji pretila opasnost od napada Napoleonove vojske. Oktobra 1813. Turci se vraćaju u Beograd, a Karadžođe i još neke vođe ustanka beže u Austriju (Ćorović 2007, 566).

Zanimljivi su i austrijski izveštaji iz vremena Prvog srpskog ustanka koji beleže u avgustu 1809. godine pet do šest hiljada izbeglica iz niške, pirotske i leskovačke nahije oko sela Boleča na Vračaru i Kumodražu kod Beograda. Reč je o srpskim izbeglicama iz Niškog kraja koje austrijske vlasti nisu mogle da prihvate sa druge strane Save. Sledeći dolazak izbeglica ulsedio je i u vreme sloma prvog ustanka 1813. godine (Jovanović, 2009, 26). I kasnije, po osnivanju kneževine Srbije, svakih nekoliko godina izbijale su bune i manji ustanci u Niškom kraju, koji su uvek suzbijani u krvi i što je po pravilu dovodilo do novih talasa izbeglica. Oni su dobijali od kneza Miloša zemljište i imanja Turaka koji su se selili na jug, u svoju carevinu.

1.13 Niš ostaje pod turskom vlašću

Jedrenskim mirom (1828. godine) između Rusije i Turske rešeno je, dobrim delom i srpsko pitanje. Međutim, srpsko i ostalo hrišćansko stanovništvo iz Niša i okoline, nije se mirilo sa činjenicom da će i dalje živeti u Turskoj, samo petnaestak kilometara od granice sa Srbijom. Bez neke naročite organizacije i dogovora sa Kneževinom, počeli su sa dizanjem pobuna što je uglavnom dovelo do još većeg stradanja stanovništva. Između 1835. i 1840. godine, desile su se „Milojeva” i „Hadži-Nešina” buna, koje su ugušene u krvi, posle kojih su, oni muškarci koji nisu uspjeli da pobjegnu iz pobunjenih sela – završavali na vešalima ili u zatvoru, žene silovane i odvođene u nišku tvrđavu, a kuće spaljivane. Kao najveća buna iz tog perioda izdvaja se tzv. „Niška buna” 1841. godine (Andrejević 2003, 36-103).

Odlučnost naroda da se oslobodi ropstva vidi se i po tome što su se podizali na ustanak bez konkretne pomoći iz kneževine Srbije, kao i po podatku da su građani i seljaci, uoči te treće bune sakupili kao prilog za oružje 18.000 dukata, 30.000 cvancika i 15.000 rubalja (nav. d., 71).

Vrlo brzo, ova buna se rasplamsala uz promenljivu ratnu sreću na obe strane. Ustanak je bio zahvatio takođe leskovačku i pirotsku nahiju. Mustafa Sabri-paša nije imao vremena da čeka pomoć iz Istambula, pa je zato bio mobilisao Arnauts (Albance) iz okoline Kuršumlije koji su uz Turke iz niške tvrđave, uspjeli da uguše pobunu. Samo u prvoj borbi (kod Kutinske reke) poginulo je oko 160 Srba, a sledećih dana su usledili napadi i na druga pobunjena sela. Mnogo hrišćana je poginulo u zbegovima u nabujalim potocima i rekama, a postoje i zapisi o svesnom žrtvovanju (samoubistvu) majki s decom da ne bi živi pali u ruke Turcima. U toj osveti i kažnjavanju pobunjenih stanovnika, Turci, Arnauti i Cigani su bili nemilosrdni. Počeli su od Vlasotinca na jugu (danas u Srbiji), zatim prešli na pirotski kraj i Zaplanje u okolini Niša. U knjizi *Apostol* crkve Sv. Ilija u Knez Selu stoji zapis da u Gornjem Matejevcu, Kamenici i Knez Selu (sela u neposrednoj blizini Niša):

„Kada ova nadvlada sila u Matevce svaki tamo pati: muži plaču, žene zapevaju, plač se diže do neba se čuje, žene, decu sljed paščadi seku... ot prokleti Turci Niševljani.“ (Andrejević 1988; prema: Andrejević 2003, 103)

Ruski istoričar Nil Popov je to ovako opisao:

„Pošto muškarce rasteraše, Turci tri dana pustošiše po selima: ubijaše starce i ljude, koji nisu ni mešali se u ustanak ili koji su se posle njega krili; uzimaše žene i decu u plen; odvođiše sa sobom stoku; odnosiše pokućanstvo, a što ne mogoše da uzmu, to uništavaše...“ (Popov 1870, 111, prema: Andrejević 2003, 104).

Na kraju je, za kaznu, u niškom i leskovačkom kraju, ostalo spaljeno 225 sela, 16 crkava i manastira (nav. d.).

Kao posebno okrutan, izdvajao se Ibriz barjaktar koji je predvodio grupu od 70 Arnauta. Uz odobrenje Mustafa Sabri-paše, oni su obilazili niški kraj, palili i pljačkali sela, odvodili žene i decu, otimali stoku i sl. Niški zatvori su tih dana bili prepuni zarobljenih ljudi, žena i dece i otete stoke. U skladu sa obećanjem, Arnauti su od Mustafe Sabri-paše dobili muškarce, žene i stoku da povedu svojim kućama. Ubrzo je paša počeo da uzima otkup za zarobljene (između 20 i 30 groša), ali su ti robovi uglavnom završavali kod Albanaca ili Turaka (Andrejević 2003, 105).

Vrhunac tih zverstava desio se nakon rušenja kule u Gornjem Matejevcu, kada je Mustafa Sabri-paša naredio da se odseku glave 32 poginula pobunjenika koje je "sa sobom u Niš doneo i na ćupriju, radi ugleda hristijanom postavio, te su ih turska i ciganska deca batinama i kamenjem tukla.“ (Trajković 1968 i 1970, 227, prema: Andrejević 2003, 107).

1.14 Midhat Paša

Januara 1861. godine na čelo grada Niša dolazi Midhat paša, koji će 1876. godine, za vreme vladavine sultana Murata IV, postati čak i veliki vezir (predsednik vlade) Osmanlijske carevine.

Sa aspekta teme ovog rada, to vreme je u Nišu obilovalo pokušajima hrišćanskog dela stanovništva da učvrste temelje školstva za svoju decu i omladinu. Već postojeći problem sa političkim neslaganjem između stanovništva i vlastodržaca, odrazio se svakako i na izgradnju školske infrastrukture. Već od treće decenije XVIII veka, broj učenika je naglo rastao, pa je i potreba za novom, većom školskom zgradom bila sve veća. Građani i učitelji su, kod paše i vladike ovo pitanje sve češće postavljali. U to vreme stupaju na snagu i ukazi iz Carigrada, kojim se povećava pravo na obrazovanje i onih stanovnika Osmanlijske carevine koji nisu bili muslimani (*Hatiumajun* iz 1856. godine, u okviru reformi radi poboljšanja položaja hrišćanskog stanovništva, predviđa, pored ostalog, i slobodu školovanja kao i zidanje školskih zgrada), tako da su se građani s pravom nadali da će, čestim traženjem i moljenjem, dobiti konačno dozvolu za gradnju škole. Najzad, Midhat paša je dao saglasnost. Svojim načinom vladavine, ovaj paša je bio poprilično kontroverzan. Kao ni jedan njegov prethodnik, on je dao neke ustupke raji koji su pre toga bili nezamislivi, dok je, na drugoj strani – ne gubeći nikada iz vida interese svoje carevine – uveo niz zabrana i kazni tako da je među stanovništvom istovremeno uživao dosta simpatija, ali i protesta. Ipak, važio je za

inteligentnog i taktičnog valiju (vladao je čitavim Podunavskim vilajetom) modernih shvatanja, koji je davao narodu samo onoliko koliko je bilo dovoljno za održavanje socijalnog mira. Odmah po svom dolasku u Niš naredio je da se „strogo pazi na lica koja dolaze iz Srbije i ona koja se vraćaju u Srbiju da nikakvu hvalu ne pronose kroz narod o Srbiji. Koga vlasti uhvate da se ogrešio o naredbu, da se kazni i to prvi put sa tri lire, a drugi puta se pet dana zatvora“ (Hadži-Vasiljević b. g. 336, prema: Milovanović 1975, 79).

S druge strane, postoji zapis da, znajući da građani žele da podignu novu školsku zgradu i to baš u vreme dok je izgrađivao utvrđenje na brdu Vinik, Midhad paša:

„skupio je čorbadžije i navalio rezil što školu nemaju, pa onda priloži i sam 2000 groša da se srpska škola zida, a zatim i vladika Kalinik priloži nešto manje od 2000 (jer pristojnosti radi nije smeo više od paše) i ostale Nišlije svaki ponešto i tako se još 1864. godine podigne velika osnovna škola kod ovdašnje Saborne crkve“ (nav. d.).

1.15 Načertanije Ilije Garašanina

U to isto vreme, i pored činjenice da je srpski knez Miloš Obrenović bio nepismen, osobe zadužene za obrazovanje u Kneževini itekako su brinule o otvaranju škola i opismenjavanju Srba i sa druge strane granica. *Načertanije* ili „Nacr“ je program srpske nacionalne politike u kneževini Srbiji, koji je 1844. godine napisao i objavio Ilija Garašanin (Ćorović 2007, 594).

Ovo delo se smatra prvim političkim programom Srbije. Na osnovu rečenice:

„Iz ovog poznanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružavaju“,

vidimo da ovaj politički program odbacuje ideju države svih Južnih Slovena koja je preovladavala do tada u mladoj, obnovljenoj srpskoj državi (kneževini), već ima za cilj „obnovu srpskog carstva na podlozi državnog i povijesnog prava te srednjovjekovne tradicije“ (nav. d., 595).

Poglavlja Načertanija su: "Politika Srbije, Primječanija o razdeljenju carstva, O sredstvima, kojima bi se cjelj srbska postići mogla, Najpre da označimo naša otnošenija prema Bugarske, O politici Srbije u smotreniju Bosne, Ercegovine, Crne Gore i Sjeverne Albanije, Srem, Bačka i Banat, O sojuzu sa češkim Slavjanima." (www.rastko.rs).

1.16 Srpsko-turski ratovi i oslobođenje Niša

Konačni rat za oslobođenje tzv. „Stare Srbije“ počeo je juna 1876. godine (Ćorović 2007, 648). Niš su Turci branili zahvaljujući utvrđenjima koja su se nalazila na brdima oko Niša (Mramor, Vinik i Gorica). Srbi su imali plan da u širokom krugu opkole ta utvrđenja i na taj način spreče dolazak pomoći iz Sofije ili Prizrena. Tokom četiri meseca ratovanja, Turci su uspeli da zauzmu i gradove koji su poslednjih decenija pripadali Srbiji (Knjaževac, Aleksinac i Zaječar), a posle poraza kod Đunisa (selo između Aleksinca i Kruševca) 1. septembra 1876. ruski general Černajev je tražio od kneza Milana Obrenovića da izmoli zaštitu kod ruskog cara. Na rusko insistiranje, Turci su obustavili dalje borbe, a februara 1877. je potpisan mir (Kanitz 1986, 148).

U narednim mesecima, Turci su ojačali utvrđenja i obnovili zalihe oružja i sanitetskog materijala, a mnogi građani Niša i Pirota, pojačali svoju aktivnost sa srpskom vojskom sa druge strane granice. Ohrabrenje je stizalo i sa ruske strane jer je ova moćna carevina, ponovo bila objavila rat Turskoj i to zbog teritorija današnje Rumunije odnosno Bugarske. Zbog svega, a najviše na nagovor ruskog cara Aleksandra II, Srbija započinje Drugi rat protiv Otomanske imperije. Ovoga puta, Srbi su krenuli sa još jačom vojskom na Niš pod komandom pukovnika Milojka Lešjanina (Ćorović 2007, 651).

Već prvih dana rata, kako su bitke bivale sve bliže Nišu, oslobodiocima je prilazio sve veći broj dobrovoljaca iz Niša i okolnih sela. Posle 20 dana rata, njihov broj je narastao na 6000 ljudi. Turci su oklevali sa potpisivanjem kapitulacije jer su se nadali pomoći sa juga, ali to nije bilo moguće. Najzad, 8. januara 1878. godine po novom (gregorijanskom) kalendaru, komandant tvrđave general Halil Zija i mutesarif Niša Mehmed Rašid potpisali su kapitulaciju Niša. Tako je Niš, četiri nedelje od početka rata, bio konačno oslobođen. U tim borbama poginulo je 120 vojnika i oficira, a ranjeno 791 lice. Po nalogu pukovnika Lešjanina, srpsku zastavu na Stambol-kapiji niške tvrđave postavio je Nišlija Todor Stanković. Nedelju dana kasnije, u Niš je došao i knez Milan Obrenović koji je čestitao Nišlijama oslobođenje. U svom kapitalnom delu „Kraljevina Srbija“ Milan Ć. Milićević piše da je, ulazeći u oslobođeni grad, tada još uvek knez, Milan Obrenović, okupljeni narod pozdravio rečima: „Pozdravljam vas, kao zastupnik pravde, kao branilac slobode, jednake za sve građane, za sve vere!“ (Kanitz 1986, 148).

2. ANALIZA JEZIKA, DIJALEKTA I GOVORA NIŠKOG KRAJA

Kao uvod u detaljniji opis osnivanja školskog sistema Niša i okoline, poslužiće nam kraća analiza nekoliko tekstova iz niškog kraja, pisanih u XIX veku, objavljenih kasnije, u knjizi Sevdelina Andrejevića „Niške bune – oslobodilački pokreti od 1833. do 1842. Godine“ u izdanju Prosvete iz Niša, 2003. god. Uvidom u te tekstove, moći ćemo da, sa nekoliko aspekata, sagledamo, ne samo jezičku sliku, već i istorijsko-kulturološki trenutak u kojem se tada nalazio narod Niša i južne Srbije: jezik kojim su govorili, pismo kojim su pisali, ekonomski i kulturni nivo na kojem su se nalazili, odnos prema sunarodnicima ili prema okupatoru, mentalitet i ostalo. Pre nego što započnemo analizu, predstavimo najpre glavne karakteristike prizrensko-timočkih govora koji se govore u tom delu Srbije.

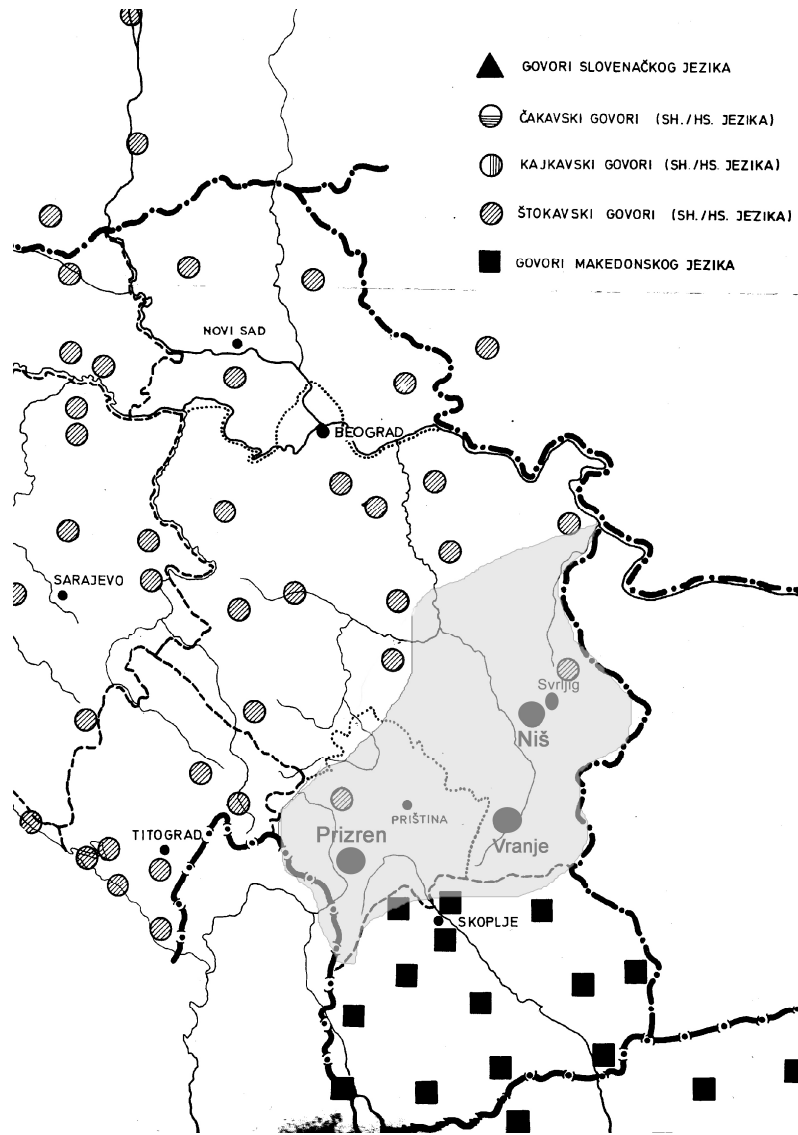
2.1 Jezik

Jezik kojim su pisani ovi tekstovi je srpski. Govori ovog dela Srbije spadaju u grupu prizrensko-timočkih govora, a dobili su takav naziv na osnovu geografskih pojmova (Prizren – grad na jugozapadu Srbije i Timok – reka na istoku Srbije) koji dominiraju granicom područja na kojem se govori ovaj dijalekat. Ovi govori su takođe poznati i kao šopski govori, dok, među onima koji se bave slavistikom i dijalektologijom u Evropi, dominira naziv: torlački govori. Budući da u svojoj gramatičkoj strukturi oni imaju neke osobine koje su svojstvene isključivo njima, kao i neke koje takođe pronalazimo i u bugarskom ili makedonskom jeziku, dakle u pojedinim, ne srpskim, hrvatskim, crnogorskim ili bosanskim govorima, možda bi se moglo govoriti i o formiranju novog narečja u našem jeziku, međutim, oni se i dalje vode kao deo štokavskog narečja.

Gledano kroz istoriju, ovi govori su do XIII veka bili sastavni deo štokavskog narečja, do kada su bile uočljive razlike između osnovnih narečja koji su se govorili od obronaka Stare planine do obale Jadranskog mora. Tokom naredna tri veka, ovi govori nisu pretrpeli promene svojstvene za novoštokavske govore, već su zadržali veliki broj osobina koje su u drugim delovima štokavskog narečja iščezle. Pod uticajem nekih drugih balkanskih, (ne)slovenskih jezika, ovi govori su poprimili i mnogo drugih osobina što ih čini veoma različitim od ostalog dela štokavskog narečja (Peco 1989, 43).

2.2 Granice i naziv

Prizrensko-timočki govori se govore na prostoru između reke Timok na istoku Srbije i grada Prizrena, na krajnjem jugozapadu Srbije, u Metohiji. Na čitavom području živi oko dva miliona ljudi od kojih blizu milion ima ove govore kao maternji govor. Naravno, čvrstih i preciznih granica u dijalektologiji – nema.

Dijalektološka mapa sa ucrtanim područjem na kojem se govori neki od prizrensko – timočkih govora

2.3 Osnovne osobine

Na osnovu osobina i specifičnosti ovih govora, veoma su uočljive podudarnosti sa bugarskim odn. makedonskim govorima. Upoređivanjem i sagledavanjem svih osobina, pretpostavlja se da se ova grupa govora odvojila od ostatka štokavskih govora i nastavila prilično zasebno da

se razvija. Unutar nje razlikujemo tri govorna tipa: timočko-lužnički, svrljiško–zaplanjski i prizrensko–južnomoravski (Peco 1989, 47).

Niš stoji na tromeđi ova tri govorna tipa. U ovom radu, biće opisane samo neke od najupečatljivijih odlika ovih govora:

- Uprošćavanje padežnog sistema što spada u veoma bitne razlike ovih govora u odnosu na srpski, bosanski ili hrvatski književni jezik.

Osobama koje se nisu susretale sa ljudima iz jugoslovene Srbije, svakako je najzanimljiviji uprošćeni padežni sistem ovog dijalekta. Deklinacija se svodi na samo dva padeža + vokativ koji je nešto kompleksniji (nezavisni i zavisni). Ostali padežni odnosi se izražavaju uz pomoć predloga što se smatra balkanizmom, (Ivić 1991, 191-203) tj. jezičkom pojavom nastalom pod uticajem balkanskih jezika, tako da imenica muškog roda *opanak* isto tako glasi i u genitivu, dativu, akuzativu, lokativu i instrumentalu jednine (jedino u vokativu: *opanku*) dok imenica *žena* u genitivu, dativu, akuzativu, lokativu i instrumentalu jednine glasi *ženu* (vokativ: *ženo*)

- Reduplikacija ličnih zamenica:

- *On će me mene ubije* (standardni oblik: On će me ubiti)

- *Ja da ti kažem tebe* (standardni oblik: Da ti ja kažem)

- *Tebe ću ti dam* (standardni oblik: Tebi ću dati)

Ova pojava se javlja i u dativu množine:

- *Majka ni je govorila* (standardni oblik: Majka nam je govorila)

- *Ne dade ni na nas* (standardni oblik: Nije nam dala ili dao ili dozvolio/dozvolila)

- *Oće da ni plati na nas* (standardni oblik: Hoće da nam plati)

- Takođe, primetna je vrlo česta upotreba zamenice za svako lice *si*:

- *Ću si idem.* (standardni oblik: Ja ću ići sâm.)

- *Ja ću si kupim.* (standardni oblik: Kupiću sebi.) itd.

- U akuzativu, lična zamenica *njega* ili *ju*:

- *Da vi ju dadem.* (standardni oblik: Da vam je dam.)

- *Da vi ga dadem.* (standardni oblik: Da vam ga dam.)

može se javiti:

- *u*: *Da u neguje* (standardni oblik: Da je neguje); *Komu u dade?* (standardni oblik: Kome si je dao, dala?)

- *vu*: *Ništa vu neje!* (standardni oblik: Ništa joj nije); *Da vu rekne* (standardni oblik: Da joj kaže.)

- *gu*: (timočko-lužnički): Zub *gu* zboleo (standardni oblik: Zub ju je zboleo.); Treba *gu* pomoć (standardni oblik: Treba joj pomoć.)

- Analitička komparacija prideva

U komparativu se dodaje prefiks *po*:

- *dobar – podobar*

U superlativu, umesto prefiksa *po* – koristi se, kao i u književnom, prefiks *naj*, ali ne dodaje se komparativu već osnovnom obliku:

- *golem – pogolem – najgolem* (standardni oblik: velik – veći – najveći)

- *bogat – pobogat – najbogat* (standardni oblik: bogat – bogatiji – najbogatiji)

- *dobar – podobar – najdobar* (standardni oblik: dobar – bolji – najbolji)

- *spor – pospor – najspor* (standardni oblik: spor – sporiji – najsporiji)

- Futur I se obrazuje pomoću enklitičkih oblika prezenta glagola *hteti* i osnovnog glagola koji se menaja:

- *Će radi.* (standardni oblik: On/ona će raditi.)

- *Ću dođem.* (standardni oblik: Ja ću doći)

- *Će čitamo.* (standardni oblik: Mi ćemo da čitamo) itd.

- Umesto foneme /f/ često je /v/:

vabrika (standardni oblik: fabrika), *kuver* (standardni oblik: kofer) i sl.

- Suglasnici: /s/, /š/, i /ž/, kada se nađu pored ploziva, daju jedan novi suglasnik (afrikatizacija):

- *pcue* (standardni oblik: psuje)

- *lipcala* (standardni oblik: lipsala),

- *pčenica* (standardni oblik: pšenica)

- Akcenat

Na ovom području postoji samo jedan akcenat. Ekspiratoran je i može se javiti bilo gde.

- Čuvanje vokalnog *l*:

vlna, klnu, slza, slnce (standardni oblik: vuna, kunu, suza, sunce)

- Čuvanje poluglasnika, jednog vokala specifične artikulacije na mestu nekadašnjih staroslovenskih poluglasnika:

cer'k, s'n, z'l, d'n (standardni oblik: cerak, san, zao, dan)

- Čuvanje *l* na kraju sloga:

sol, kopal, znal, bel, or'l (standardni oblik: so, kopao, znao, beo, orao)

- Odsustvo jotovanja kod nekih od grupa samoglasnika:
 - grupa *jd*: *dojde, najde, projde* (standardni oblik: *dođe, nađe, prođe*)
 - jotovanje labijala (usnenih glasova) takođe nije izvršeno: *snopje, grobje, grmje, zdravje* (standardni oblik: *snoplje, groblje, grmlje, zdravlje*)
 - jotovanje dentala (zubnih glasova) /d/ i /t/ se ne javlja u istočnoj svrliškoj zoni, dok je u zapadnoj izvršeno (Peco, 1989, 48).
- Svi govori iz ove skupine imaju fonemu /dz/: (*dzadnji, dzvezda, dzid* itd.) u književnom je to: z.

2.4 Tekstovi

Navedene karakteristike nisu jedine razlike između ovih govora i standardnih bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, ali su možda najprimetnije i najznačajnije osobenosti timočko-prizrenskih govora. Ipak, pod uticajem književnog jezika, literature i medija, ovi govori vrlo brzo nestaju i posebno mlađi stanovnici ovih oblasti sve više preuzimaju standardne oblike, kakvi se koriste u književnom jeziku. Stariji ljudi će reći: *nes̃m* ili *starej*, mlađi ljudi će reći: *nisam* ili *stariji*.

A, da su se dijalekti vrlo uspešno menjali pod uticajem trendova čak i u XIX veku, možemo videti i iz zapisa Vladana Đorđevića (1844 – 1930), hirurga, istoričara i prevodioca koji je 21. juna 1878. godine, u pratnji srpskog generala Protića, posetio oslobođeni Niš. Naime, prilikom otkupa zemljišta za gradnju spomenika Stevanu Sindeliću na brdu Čegar, general Protić je najpre razgovarao sa mlađim seljanima, a zatim i sa devedesetogodišnjim Jovanom, jednim od retkih preživelih učesnika Čegarske bitke. Školovani Vladan Đorđević, uočio je razliku u govoru mlađih sagovornika u odnosu na starije, s tom razlikom što su mlađi ljudi govorili dijalektom koji je mnogo više odudarao od književnog. Evo delova tog razgovora:

(...) I doista, kad ga toliki glasovi stadoše zvati po imenu, on se trže kao iz sna, mahnu koštunjavom rukom preko lica pa reče:

- Što ću vam, deco?
- Da pričaš na gospodina srpskoga pašu od ono vreme što je bila kavga, kad Srbi upališe džebanu!

Međutim đeneral sa celim štabom i sa svim seljacima beše prišao starcu. On skide svoj fes i pođe nekoliko koračaji na susret đeneralu pružajući mu ruku.

Zdravo li si, gospodine?

Dobro, hvala Bogu, a šta ti radiš, deda Jovane?

U Kraljevo zdravlje, dobro smo svi akobogda. A ti kako si?

Nastade mučna pauza. Starac vrti kapu u ruci, hteo bi da kaže nešto, pa ne zna kako će.

Đeneral ga izvede iz zabune.

Kažu, čiča, da ti pamtiš sve, kako je bilo, kad je srpska vojska pokušavala da vas otme iz krvavih turskih kandža, kada se na ovom brdu vojvoda Sindelić tukao s Turcima, pa bih te lepo molio da nam pričaš!

Ama koji? - počeo starac zaštićujući oči šakom od sunčane zrake i gledajući đenerala - za vojvodu Stevu veliš? Ja da ti pričam, kako je to bilo. Onda sam ja već bio kodža momak, i mi svi pristadosmo uz našu braću, i zajedno s njima smo kopali šančeve!

- A da li se sećaš, gde je koji šanac bio?

- Ama zar ja? Vojvodu Stevu gledao sam kako sad tebe. Evo na, ovde - i starac počeo nekoliko koračaja dalje, pa stade svojim štapom lupati o zemlju - ovde je bila kapija od njegovu tabiju, a ovamo po snize malo, tu mu je bila džebana! Jakako, ja sve znam kako je bilo! - i starac se zadovoljno smešio gledajući sve svoje seljake redom.

Ja se ne mogah načuditi, kako starac čisto srpski govori. Izgleda kao da je onaj nišlijski akcenat i minimalna razlika u govoru između našega govora i načina kako se govori u okolini Nisa, produkt vrlo skorašnjih crkvenih i školskih upliva.

- A gde su čiča, bile druge srpske tabije? - pitaše đeneral.

Za drugu pitaš, je li? Da ti kažem. Eno vidiš na desno od našeg sela, tu je bio gospodar Miloje (Petrović, gl. komandant) ama samo s pravom vojskom, njegovi su bečari bili onamo, hej kod Matejevaca u onu tabiju, gde je bila vojska Hajduk Veljka i Petra Dobrnjca. E, a da vidiš ono onamo? To se viče "Ravnište", tu je bio vojvoda ćuprijski Ilija Barjaktarović. To je "Reciste" i tu je bio vojvoda mlavski Paulj Mateić!

Je li, deda Jovane. a zar na brdu Popadiki nije bilo onda naše vojske? -upita načelnik operativne kancelarije.

- Ba, kako da nije bilo, imaše nekoliko dvanaest tabije, ama sam poboravio!

- A Jesu li naši imali topova. sećaš li se deda Jovane? - pitaše ga opet načelnik operacija.

- Imaše jedno topče vojvoda Stevan evo baš ovde!

Pa bogati, čiča, kad ono beše bitka na Čagru jesi li ti gledao? Zašto propade tolika srpska vojska?

Gledao sam, gospodine - uzdahnu starac i propadosmo zato što se vojvoda Stevan sam tukao sa njegovih 2000 ljudi protivu cele turske atlijske vojske, a gospodar Miloje nije hteo da pusti ni jednog vojvodu da mu pomogne, a zašto nije hteo da mu pomogne? Zato što mu je deda Dona iz našega sela, eno, još mu stoji kuća, uoči bitke doneo od paše iz Niša punu lubenicu dukata, pa onda on viknu: "Sindelić se polakomio da postane komandant u Nišu, zato se istakao čak na Čagar, on prvi. Na čast mu, ali neka se sam krvavi, ako mu treba". Eto, gospodine. zašto onda naša vojska na Čagru propade!

Đeneral blagodari deda Jovanu... pa se onda obrati kmetu kameničkom:

- Mi bismo želeli da na ovome mestu podignemo mali spomenik vojvodi Stevanu Sindeliću i njegovim junacima, koji s njime ovde izgiboše za vašu slobodu. Upitaj gazdu od ovoga vinograda, hoće li dopustiti da ogradimo toliko mesta, koliko da se jedna ploča sa zapisom podigne!

Odmah nadoše gazdu i protumačiše mu đeneralovu želju. On odmah s drage volje pristade.

Đeneral htede da mu sjajno plati za to parčence vinograda, ali gazda ni da prihvati pružene dukate, već reče:

- Meni mi je milo što će pravite takvu stvar u moj vinograd i molim vi se da poklonim ovo parče zemlje na našega Kralja Milana, Bog da ni ga poživi!

- Aferim, mudro zbori! - povikaše svi seljaci vrteći glavom.

- Hvala ti, rođače - reče mu đeneral - ja primam tvoj poklon u ime našega Svetloga Gospodara. ali sad ja opet tebe molim da ovo nekoliko dukata primiš pa da поделиš sirotinji u vašem selu za dušu tvojima mrtvima, a za zdravlje tvojima živima!

U očima mnogih seljaka zasijaše suze. Gazda od vinograda primi novce i odmah ih predade kmetu. a ovaj gologlav priđe đeneralu.

- Mnogi bi ni učinio radost kad bi hteo sa tvoju gospodu i naše starešine da svratiš malo u naše selo da popijemo po jednu anasonliju!

Đeneral primi ponudu, i pošto je izdao nužne naredbe svome šef-inžinjeru šta ima na izbranome mestu da se ozida, sidosmo svi u Kamenicu, gde nas u kmetovoj kući lepo dočekaše i počastiše (Petrović 2001, 160-163).

Kod tumačenja prethodnog teksta, naravno, ne preostaje nam ništa drugo do da verujemo da je gđin Đorđević pažljivo slušao okupljene ljude na brdu kod Niša i da je verodostojno zapisao ono što su govorili. Ipak, velika je verovatnoća da je tekst pisan kasnije po sećanju.

Crkve u okolini Niša obiluju zapisima iz XIX veka. Zbog sadržaja tekstova, ljudi su često pisali na mestima za koja su bili sigurni da neće doći do očiju Turaka, zbog čega su najčešći zapisi pronađeni na praznim stranicama, koricama ili marginama crkvenih knjiga, biblija odnosno u pismima ili drugim sačuvanim dokumentima. Sledi jedan od tih tekstova, koji je zapisao svedok primopredaje narodnog novca, sakupljenog u ondašnjoj Srbiji za pomoć i podizanje ustanka Srba koji su ostali da žive pod turskom vlašću. Naime, pošto su Srbi iz sela Matejevac dobili mnogo zlata i para, iz straha nisu podigli ustanak jer su Turci osujetili njihov plan. Posle izvesnog vremena, osobe koje su im donele novac, došle su da bi ga vratili nazad u Kneževinu.

У 16 априла 1845 годіне доіде умажевці ста
 нко воцїа нз власот^{нці}
 стоанъ увадуръ ізъ крвчї мїръ. карекощесе
 заракшо лавъсе и погодїше ракію укітс
 Бавїнога Павовнъ
 Стевана Павловота мандарча істочна піцанаѣ
 ікоръ голъва і благо^{ше}
 железаръ
 ладїаоше коаъ ірк шїгерскога, ікодъ шїкс
 борїевога ікоаъ ранкела еліуїта
 па. да прведев разговоуъ заонеа. паре наѣо
 ане цосъ остале)
 утїако урїс у, анїела и поїска станко оду
 шїк пречеуъ братъ шїко и
 омаї остава
 що дептаїе коаъ васъ троїцъ даю да те нама
 даю пренеємо уср.
 усрѣвію усрѣвскъ народнъ касъ зацосъ ітоа
 народнъ кафе даї оставїмо
 коаъ
 княза даї онъ усва и омаїе да опрала лутъ
 занасъ да не остале
 мо
 овакої ксвекъ турскї
 робовї акааъ усше пїа реуї шїка и іта доїсе
 доїсе обрїнуше пїаїмъ рекош
 какве паре оаъ на св пражїтїе заръ..
 маїко саданъ пхпѣ на роаъ...

Zapis iz G. Matejevca u „Pentikostaru“ iz 1845. godine

(Andrejević 2003, 258)

U transkripciji, čitav tekst glasi ovako:

„U nedelju 15 Marta 1841 godine u Gornje Matevce pretesli mimo pare od vilajet na Žiku Borićevoga i na Igu Šićerkovoga i na Randela Elićevoga za podizanje vilaet. Primaše pare osamnaes iljade dukata i tries iljade cvancika i petnaest iljade rublja. Sve teja pare ostaše u Žiku, u Igu, u Randela nepotrošene za vilaetsku poslu.

U nedelju Tominu 5. aprila 1841. godine podigosmo se, a u subotu 11 Aprila Kutinu razbiše Turci, a u nedelju 12 Aprila Matevci i Kamenicu Turci razbiše i takoj teja pare ostaše u Žiku u Igu u Randela nepotrošene. Na primanje pare Svedoci: Stanko Bojadžija iz Vlasotinci, Stojan Čavdar iz Krčmari, Miloje Čorbadžija iz Kamenicu, Zdravko Gulivreća iz Kamenicu, Stojan Čučil iz Kamenicu, Nikola Srndak iz Dušnik. Svedoci Nikola Kaplar iz Gornje Matevce, Čaja Bojin, Stojan

Picandra, Ćor-Golub, Jovan Milja. Dolne Matevce Blagoja Železar, Đurđan iz Paligraci, Simon iz Kravje, Stevan Mandarac, Kosta Čavna iz Niš, Zdravko Palilula iz Niš, Nikola Satdžija iz Niš. Svedoci: Spasa iz Drževca, Marko Učitelu drževački, Milija iz Gabrovac, Ceka iz Kunovicu Kačar, Cvetko Manastirac, Đoka iz Cerje, Cvetko iz Orevac. Svedoci: Ivan iz Vrelo, Petar Golemi Jasenovik, Peša iz Malče. Svedoci: Petar iz Um, Neša iz Knez Selo.

Ovija svedoci zakleše se u manastir Gornjematevački u Sv. Jovan; zakle i pop Jovan Gornjematevački i popa Janko Kamenički. I Sudvskje kapetai tada pita Žiku Borićevoga za teja pare kud su? On kaza: zakopamo i u podrum, kad vidimo gori Kutina. — Podpisa i svi Marko Popović učitelj drževački u 26 aprila 1841 godine u Sud-Vek u Kontromanaca 6 podpisani.

16 Aprila 1845 godine dojde u Matevci Stanko Bojadžija iz Vlasotinci i Stojan Čavdar iz Krčimir i narekoše se za rakiju da kupe i pogodiše rakiju u Kitu Babinoga, pa zovnuše Stevana Pavlovoga Mandarca i Stojana Picandru i Ćor-Goluba i Blagoju Željezara pa otidoše kod Igu Šićerkovoga i kod Žiku Borićevoga i kod Randela Elićevoga. Tada povedu razgovor za oneja pare narodne, ščo su ostale u Žiku i Igu i Randela, i poiska Stanko od Žiku i reče mu: Brat-Žiko, onaja ostava što ostade kod vas troicu da ju date nama da ju prenesemo u Srbiju, u Srbskuju narodnu kasu, zašto su i toja narodne pare, da i ostavimo kod knjaza, da i on čuva, i on će da opravlja put za nas, da ne ostanemo ovakoj za (na) vek turski robovi. A kad čuše tija reči, Žika i Iga, a oni se obrnuše pa im rekoše: kakve pare od nas tražite?? Zar malko jeda-n put narod opleniste i upropastiste, pa i sag očete toja da rabotite? Znaete li ako otidemo kod pašu što će da bude od svi vas? Stanko prečuta dokle Žika i Iga izgovoriše, pa poče Stanko govoriti: a braćo moja, loše li je voja što ja vama. govorim? Ne li je toja za sav narod dobro, kad sas teja pare takoj učinimo i uradimo? Neće li se najde kad god za nas i naši sinovi za spomoć? Ovoja ovako neće da ostane na ovuja ruku; ako ne može sag, a kad god će da bude da bude. A Žika se obrnu na Stanka i reče mu: Idi odotle, propasniku, nemoj kuću da mi zagubiš, kako što si mi pre zagubil. I takoj si svi otidoše iz Žikinu sobu. I takoj malo vreme projde, otide Žika i Iga u seraj da kažu na Sadika, a Sadik i odvede kod pašu Žiku i Igu i oni kazaše na pašu za Stanka i za Stojana, gde su doodili u Matevce. I paša odma isprati Sadika i Adema u Matevce Gorne te uvatiše i u Žiku, te uvatiše Blagoju, Stevana, Jovanču, Miloša, a Picandra i Golub utekoše; dokaza im Petar Saralija.

Kad god zauzme Srbija Gornje Matevce, da je svakomu na znanje, koji zna da pročita ovaj zapis u Pentikostar što je zapisan amanet i da se kaže na sud srbski i da se istraže oneja pare od onej vamilije što su zapisane po imena. Posle Turci otkaraše Stanka Bojadžiju u Stambol za ovu rabotu kad i otpuži Žika Đorić i Iga Šićerkov. U takoj daje svakomu na znanje, i da neje prosto koji znaje pa ne kaže ovaj prepis što u njega glasi (isto delo).

2.5 Analiza teksta

Pismo kojim je pisan ovaj tekst je srpska ćirilica kojom se pisalo u Srbiji pre reforme Vuka Karadžića.

Već u prvoj rečenici uočljiva je razlika u primeni padeža.

Genitiv se koristi nedosledno: mimo pare (zbog para), od vilajet, za podizanje vilajet što je i odlika ovih govora, ali je zato kod datuma: petnaestog marta ili hiljadu osamsto četrdeset prve godine genitiv upotrebljen kao u standardnom jeziku.

Akuzativ ima iste nastavke kao i standardni jezik, s tom razlikom što se često koristi predlog na koji ovde ima ulogu člana: pretesli na Žiku (knjiž: pritisli Žiku). U primerima: Sve teja pare ostaše u Žiku i Igu... ili još bolje kod nabranjanja svedoka primanja novca: Miloje Čorbadžija iz Kamenicu, Nikola Srndak iz Dušnik, ...pogodiše rakiju u Kitu Babinoga, akuzativ odgovara književnom genitivu.

Korišćenje aorista odnosno imperfekta, danas je jedna od prvih karakteristika koje se opaze prilikom slušanja ovih govora. U XIX veku to je bilo još izraženije. U tekstu ne postoji klasično prošlo vreme (perfekat): sve teja pare ostaše, podigosmo se, razbiše Turci, Zakopamo i u podrum, poiska i reče mu itd.

U pitanju *Neće li se najde* ili u reči *dojde* afrikat *đ* se gubi iz čega zaključujemo da je tekst pisala osoba koja je govorila timočko-lužničkim ili svrljiško-zaplanjskim govorom, budući da u prizrensko-južnomoravskom *đ* postoji. To nam pokazuje niz primera u tekstu. Naime, u prizrensko-južnomoravskom govoru, lična zamenica *ona* u akuzativu (knjiž.: *nju* ili *je*) glasi *gu*, ali u tekstu piše: „...*da ju date nama da ju prenesemo u Srbiju*“.

Ovde bi trebalo dodati i primer čuvanja glasa *l* na kraju sloga: „...*kako što si mi pre zagubil*“. Međutim, kod glagola, ta pojava ne postoji u prizrensko-južnomoravskom govoru. Južno od Niša bi se reklo *zagubija*.

Ipak, kako smo u prethodnom delu ovog rada videli, mnogo pismenih ljudi tog doba se školovalo tj. pripremalo za rad u obrazovanju u Beogradu, tako da se i u ovom tekstu vidi niz odstupanja od timočko-prizrenskih govora. Jedno od tih odstupanja vidimo u spomenutom primeru *da ju date nama* ili u *Oni se obrnuše pa im rekoše...*; zamenice *nas* tj. *oni* u dativu su dobile nastavak kao u književnom jeziku. U ovim govorima, gde dativ ne postoji, govori se: „...*da ju* (ili *gu*) *date na nas*“ tj. *Oni se obrnuše pa gi* (ili *ji*) *rekoše*. Već kasnije, u nastavku teksta, umesto književnog dativa, pisac koristi nastavke za akuzativ: *A Žika se obrnu na Stanka...* (knjiž.: *A Žika se obrnu ka* (ili *prema*) *Stanku*).

Što se rečenične konstrukcije tiče, u odnosu na književni srpski jezik primetan je upliv bugarskih i makedonskih govora ili bolje rečeno – te pojave nam pokazuju da se razdvajanje

nije do kraja dogodilo. Najčešći pokazatelj je predlog na: Žika se obrnu na Stanka ili: Kaže na sud srbski (u književnom: dativ). Za razliku od bugarskog ili makedonskog, u ovim govorima imenica dobija nastavak (kao u književnom akuzativu). Takođe, veoma je primetna pojava povratne zamenice si. Koristi se u slučaju kada vršilac radnje radi nešto sâm: Takoj si svi otidoše iz Žikinu sobu.

Čitanjem i analizom ovih i ostalih tekstova iz tog vremena stičemo jasniju sliku i direktan uvid u govor ljudi niškog kraja u XIX veka.

3. RAZVOJ ŠKOLSKOG SISTEMA U NIŠKOM KRAJU

U to vreme, do kraja XVII veka, van crkvenih krugova, gotovo da i nije bilo pismenih ljudi. U skladu sa mogućnostima, ali i sa crkvenom politikom, sveštenstvo i monaštvo se bavilo opismenjavanjem, tako da su se, do 1830. godine ljudi učili pismenosti isključivo u manastirima i crkvama.

Iz dosadašnjeg dela ovog rada, koji nam, između ostalog, hronološki opisuje promenu političke, etničke, kulturološke i ekonomske situacije u niškom kraju, vidimo da je, sa opadanjem moći turske imperije u XIX stoleću, opadao i ekonomski status njenih građana. Shodno tome, u najgorem položaju se nalazio onaj deo stanovništva koji je bio poslednji na socijalnoj lestvici, dakle građani i seljaci koji nisu prešli u islam (tzv. *raja*).

Pojedine političke olakšice kao što su Bujrundija niškog paše, 1835. godine (Milovanović 1975, 12) ili Gilhanski hatišerif, 1839. god. (Ćorović 2007, 584) kojim je zvanično ukinut spahijski agrarni sistem – trebalo je da izjednače prava seljaka, zanatlija ili trgovaca hrišćana, Jevreja i pripadnika ostalih religija sa pravima muslimana. Međutim, u praksi je to izgledalo sasvim drugačije. Stari nameti su ostali, u pojedinim krajevima su bili još i pogoršani, s tom razlikom što se sa harača u naturi, prešlo na porez u novcu. Ipak, mogućnost da i pripadnici tog, najsiromašnijeg staleža mogu da se bave trgovinom, dovela je do potrebe za opismenjavanjem ljudi, pre svega zbog korespodencije, zabeleški i računa sa drugim trgovcima u, tada već, oslobođenom delu Srbije, u Beču ili Pešti. Zbog toga su, vraćajući se sa trgovačkih puteva na kojima su susretali pismene ljude, trgovci niškog kraja sve češće potencirali otvaranje jedne škole i u Nišu.

Broj pismenih osoba, svakako nije bio veliki, ali je 1831. godine ostalo zapisano, da su se 1828./29. godine, tokom rusko-turskog rata, u administraciji srpskog kneza, nalazili izvesni

Jovanča-Nišlija i Dimitrije Tirić, koji je obavljao dužnost poverenika Miloša Obrenovića za Niš (Milovanović 1975, 13).

Opismenjavanje raje nesumnjivo je vodilo ka podizanju svesti tih ljudi, a samim tim i povećanju težnji za oslobođenjem. To je bilo jasno vlastima i u Srbiji i u Turskoj, tako da su se povlačili krajnje obazrivi potezi na obe strane. Lukavi knez Miloš, ponekad snishodljiv, nekada osion, u skladu sa potrebama, ni jednim gestom nije hteo da pokaže da podržava Srbe sa druge strane granice i time pokvari osetljive odnose sa Portom.

Na drugoj strani, turska je vlast u Nišu sve teže prolongirala uvođenje olakšica za hrišćane koje su stizale od sultana. Zbog toga je osnivanje zvanične škole u Nišu, koji se nalazio samo dvadesetak kilometara udaljen od granice, išlo veoma sporo i bez konkretne pomoći iz Srbije. Naravno, ovde ne treba zaboraviti indirektan značaj koje je na Srbe i van tadašnje Srbije imalo "Načertanije" Ilije Garašanina iz 1844. godine, o čemu se govori u prvom delu ovog rada.

Ipak, ono što nisu mogli dobiti od kneza iz Srbije, Nišlije su dobijale, velikim delom od crkveno-školske opštine u Nišu. Lokalno sveštenstvo je do sredine XIX veka odigralo značajnu ulogu u kulturnom i nacionalnom snaženju slovenskog stanovništva, a takođe je, vrlo često i obezbeđivalo knjige i plaćalo učitelje (Vojvodić 1963, 6, prema: Milovanović 1975, 18).

Osim Turaka dakle, u to vreme je i episkop niški (vladika) imao prilično veliku vlast nad hrišćanima. S druge strane, građani su imali svoj vid „otpora“ prema sveštenicima, tako što su, usled eventualnog nezadovoljstva, uskraćivali sveštenicima crkvene priloge, zbog čega su se vladika i njegovi sveštenici često nalazili u situaciji da povlađuju i Turcima i svojim parohijanima (raji).

Takođe, u samoj Pravoslavnoj crkvi, u to vreme je postojao veliki uticaj Grka i progrčki orijetnisanih sveštenika (fanariota) usmeren protiv slovenskih elemenata u pravoslavnoj crkvi.

Naime, tada su se budući sveštenici iz Srbije školovali u Kijevu i drugim teološkim centrima ondašnje Rusije, pa su zbog sličnosti jezika, zajedničkih običaja i tradicije, sasvim logično i uticaji iz ove velike carevine bili neminovni. Fanarioti su se trudili svim silama da to zaustave tj. da zaustave uticaj ruske crkve na pravoslavno stanovništvo tog dela Osmanskog carstva.

Još jedan važan korak u osnivanju prvih škola u Nišu načinjen je i u samom Istanbulu, u kojem je sultan, pod uticajem velikih evropskih sila, 1856. godine, u okviru reformi u svom carstvu obnarodovao hatihumajun (svojeručno carsko pismo) kojim se predviđala sloboda

zidanja crkava i škola, pri čemu je, po prvi put, tokom turske okupacije, svako imao pravo na školovanje (Hadži Vasiljević 1921, 182, prema: Milovanović, 1975, 80).

Nekako u to vreme se budi i buržoaski nacionalistički pokret u bugarskom delu Turske. Tamošnja pravoslavna crkva započinje borbu za odvajanje od Carigradske patrijaršije, a bugarski sveštenici i intelektualci započinju veliku propagandu, otvarajući bugarske škole i ubacujući svoje učitelje među Srbe koji su ostali pod turskom vlašću. Zbog toga je arhimandrit Dučić molio srpsku vladu da se u ove krajeve pošalju učitelji i knjige, a sama Vlada je 1868. godine u Beogradu osnovala Odbor za škole i učitelje, čija je uloga bila da brine o obrazovanju u neoslobođenim krajevima, da predlaže namesništvu otvaranje novih škola, da u beogradskoj bogosloviji školuje mladiće iz krajeva pod turskom okupacijom kako bi oni potom mogli da počnu da rade kao učitelji u svojim mestima i područjima (Ristić 1901, 281-287, prema: Milovanović 1975, 19). Ali, krenimo redom...

3.1 Prvi učitelji i prve školske zgrade u Nišu

Period u kojem su, dakle, postojale kakve-takve škole (crkveno-manastirskog tipa) u Nišu trajao je do 1838. godine. Te godine je u Niš došao učitelj Spiridon Jovanović. On se smatra prvim učiteljem koji je pokušao, i velikim delom uspeo, da oformi neki vid organizovane škole izvan crkve ili manastira u Nišu. Do tada je broj učenika već prilično bio narastao. U to vreme, nekoliko sveštenika, samoinicijativno ili po želji građana, najpre je, u svojim kućama, a kasnije u zgradi opštine, okupljalo mladiće radi opismenjavanja. Međutim, savremenici koji su na svojim putovanjima videli prave škole, ove u Nišu nisu smatrali školama. Govorili su: „Nema škola nego samo neki sveštenici okupljaju po nekoliko dece i uče ih pismenosti...“ (Milovanović 1975, 23).

Istoričari koji su kasnije proučavali početak rada i otvaranje škola u Nišu i niškom kraju, uglavnom su se oslanjali na neobjavljene memoare i zabeleške Atanasija Petrovića, u narodu poznatijeg kao Učitelj Tasa. On se smatra utemeljivačem organizovanog opismenjavanja Nišlija, a o prvim, individualnim predavanjima, dao je ove podatke:

„Do 1830. godine nije bilo nikakvih škola u Nišu i okolini. Po pričanju starih ljudi, tada behu jedino pismeni školovani ljudi popovi i kaluđeri. Popstvo i kaluđerstvo se smatralo kao i ostali zanati. Onaj ko je hteo da bude pop ili kaluđer morao je da ode i uči knjige kod kakvog popa ili kaluđera u manastiru. Đak je morao za vreme nastave da služi popa i kaluđera, kao što je to činio šegrt na zanatu kod svoga majstora. Obično je ovako đak služio pet do šest godina, kod kakvog popa ili kaluđera dok je naučio čitati i pisati...“ (Niketić 1895, 432-443, prema:

Milovanović 1975, 24).

Nastavnicima (kaluđerima) je bilo najvažnije da učenici umeju da pročitaju časlovac, psaltir i apostol u crkvi, kao i da napiše pravilno svoje ime i prezime. Oni koji bi sve to savladali, bili su spremni za sveštenečki posao. Na osnovu kazivanja ovog učitelja, srpski političar, diplomata, filolog, istoričar književnosti, i predsednik Srpske kraljevske akademije Stojan Novaković (1842–1915) ostavio je zapis o opismenjavanju manjih grupa dece pre dolaska učitelja Spiridona Jovanovića, u kome kaže:

"U Nišu nije bilo nikakvog redovnog školskog života. Učitelja nije bilo, za školske knjige osim bukvara nije se znalo. One koji su hteli da znaju čitati i pisati učili su popovi iz bukvara, kao čitanke

upotrebljavali su se časlovac i psaltir. Potom su učili čitati i pisati crkvenoslovenski iz crkvenih knjiga.

U to vreme posao opismenjavanja u Nišu vršila su dva popa u jednoj opštinskoj kući, dosadašnje stare crkve. Učenici su im plaćali po 2 groša na mesec. Neki su opet popovi poučavali na isti način po nekoliko đaka kod svoje kuće. Čitanje i pisanje se smatralo po tome u neku ruku kao zanat i učilo se kod popova.“ (Novaković 1938, 233-235, prema: Milovanović 1975, 24).

Izvesni Petar Stanković, rođen u Nišu 1815. godine takođe je ostavio zapis o učiteljima i nastavi tog vremena, a njih je kasnije objavio dr Jovan Hadži-Vasiljević. Iz njihovih zapisa vidimo da je sveštenik koji je poučavao nekoliko đaka, imao ime Cvetko, a da je oko sebe, takođe okupljao đake i đakon Gligorije, koji je kasnije postao niški vladika. On je učio đake u privatnoj kući nekog Miloša, u neposrednoj blizini crkve, a koja je kasnije otkupljena za potrebe opštine (Lovrić 1927, 68, prema: Milovanović 1975, 24).

U to vreme, Turci su već dozvoljavali i raji da se bavi trgovinom i zanatstvom, zbog čega se povećavala potreba za pismenim ljudima. Kako je rastao broj zainteresovanih za opismenjavanjem tako su kuće sveštenika, u kojima se do tada izvodila nastava, postajale tesne. Rad sa pojedincima i manjim grupama je prevaziđen. Ubrzo se pojavljuje i prva zasebna zgrada, opremljena za potrebe škole. Zapravo, reč je o velikoj sobi, tj. kako su je nazivali „učionici“ što je predstavljalo veliki pomak u početku osnivanja prve škole. Vremenom, zanatlije su se udruživale u esnafe (udruženja zanatlija) koji su finansijski pomagali i hramove i škole. Iako su se protivili, Turci su ipak popuštali pred upornim zahtevima hrišćana, pre svega zbog pritiska velikih sila, posebno Rusije, mada nisu bili imuni ni na mito. Po prvi put, posle više stotina godina, u tzv. Staroj Srbiji (danas: Južna Srbija, Raška, Makedonija, Metohija i Kosovo) obnovljene su neke spaljene crkve, manastiri i otvorene škole. Tih 30-ih godina XIX veka, u krajevima pod turskom vlašću, oformljuje se više tzv. crkveno-školskih opština. Na čelu ove opštine u Nišu bio je crkveno-školski odbor, sastavljen od predstavnika trgovaca, zanatlija, sveštenika i uglednih građana drugih

zanimanja. Ovaj odbor vodio je brigu o školskim zgradama i učiteljima. Vodeću reč u odboru imao je vladika, koji je vršio neku vrstu nadzora nad učiteljima, obilazio školu i prisustvovao ispitima (Trebješanin 1967, b.s., prema: Milovanović 1975, 25). Ti predavači su imali običaj da nove škole nazivaju „urednim školama“ pri čemu su podrazumevali škole sa određenom organizacijom, zasebnom zgradom, o kojima se neko stara i koje, dakle, nisu bile prepuštene slučaju i privatnoj inicijativi sveštenika. Ipak, sadržaj predavanja je i u ovim školama bio strogo crkvenog sadržaja.

Trgovci i ostali građani koji su se sretali sa pismenim ljudima van Turske, uviđali su da je obrazovanje i izvan crkvenih okvira vrlo poželjno, međutim, u Nišu do tada nije bilo pismenih osoba koje bi mogle da preuzmu na sebe posao predavača, a da ne pripadaju sveštenim krugovima. Zbog toga su sveštenici i otvorili prvu školu (1830. godine), a narod ju je prozvao „popovska“ škola. Između 1830. i 1832. godine u njoj je bilo oko 50 đaka. Postojala su tri razreda, a svaki razred je vodio po jedan sveštenik. U prvom razredu deca su učila čitanje iz nekih ruskih, odnosno slaveno ruskih bukvara. U drugom su čitala časlovac, a u trećem psaltir. Učenici prvog i drugog razreda pohađali su nastavu samo do podne, a učenici trećeg i pre i popodne jer su oni već učili pisanje. Savremenici su govorili da „Svaki je đak svoj zadatak učio „vičući i pevajući“ dok se za školsku godinu nije znalo.“ U školu je išao „kad je ko hteo i koliko je hteo“. Takođe, ni učenici jednog istog razreda nisu učili isto. Prolaz u sledeći razred je bio omogućen svakome ko je uspeo da savlada jednu knjigu, predviđenu za taj razred. Uslovi i infrastruktura u kojima se učilo bili su, baš kao i građivo – skromni!

Prva škola je imala samo jednu veliku prostoriju. Pod je bio obložen ciglama, a u celoj sobi je bio samo jedan drveni sto sa tri stolice (tronošca) na kojima su sedeli popovi kao učitelji. Prozori su bili oblepljeni hartijom. U školi nije bilo klupa već su sama deca donosila nešto na čemu su sedela ili su sedela, jednostavno, na patosu (Niketić 1895, 432-443, prema: Milovanović 1975, 26).

3.2 Prvi oblici nastave, metode i udžbenici u Nišu

Tokom XVIII veka i kasnije, sveštenečki poziv je, u izvesnom smislu, smatran zanatom poput drugih zanimanja kojima su se ljudi bavili. Adekvatno tome, očevi sveštenici, opismenjivali su svoje sinove, a zatim ih slali na dalje školovanje s namerom da im ostave parohiju u nasledstvo. Povremeno se dešavalo da sveštenici ili monasi naprave i grupicu od nekoliko dece koja se uče prvim slovima i računu. Po sadržaju, nastava je bila crkveno-manastirskog tipa i najčešće individualna. Turci su ovaj rad kontrolisali, a u zavisnosti od političke situacije, ponekad i zabranjivali. U većini slučajeva opismenjavanje su shvatali kao potrebu crkve.

U XVI, XVII i XVIII veku pominju se neki putujući (uglavnom Grci) i domaću učitelji, koji su u Nišu učili decu pismenosti. Oni su poučavali sinove imućnijih trgovaca. Zbog svog geografskog položaja i veličine naselja, u Nišu je još pre dolaska Turaka, bilo smešteno sedište epskopije. Ovaj grad je važio za jedan od administrativnih centara, tako da se vremenom sve više javljala potreba za ljudima, slovenskog porekla koji umeju da pišu i računaju. Dr Jovan Hadži Vasiljević je, na osnovu istraživanja Teftera niške mitropolije objavio „Zbornik skopskog naučnog društva“ (Skoplje 1936) u kojem kaže da su između 1727. i 1737. godine u ovim tefterima „evidentirani pokloni, dubrovački prilozi u novcu, prilozi u nekretnini, vinogradima i drugo. Sve je to zabeleženo slaveno-srpskim jezikom“ (Gagulić 1963, 20, prema: Milovanović 1975, 19).

Pored kutija za priloge u crkvi Sv. Nikole u Nišu, nalazila se takođe i kutija za priloge školi odnosno učitelju. Poznato je da je neko vreme tu bila kutija izvesnog Gruje, iz čega zaključujemo da se radi o tadašnjem učitelju. On je dobijao nadoknadu za svoj rad od milostinje građana i vernika koji su dolazili na službu (Gagulić, navedeno delo, 20).

Iako je njihov broj bio jako mali, pismenih ljudi je dakle bilo i van krugova sveštenika. Poznato je da je početkom XIX veka bio pismen i Marko Todorović – Abdula (rođen u Gornjem Matejevcu, selu pored Niša, 1780. godine), čuven po svojoj hrabrosti u bojevima tokom Prvog i Drugog srpskog ustanka. On se je svakako opismenio pred kraj XVIII veka, a iz još nekih dokumenata se vidi da je, osim njega, bilo još pismenih ljudi u tom kraju (Milićević 1959, prema: Milovanović 1975, 22).

Prve škole u Nišu nastale su u blizini stare crkve Svetog Arhangela. Pomenutu crkvu Sv. Nikole, Turci su pretvorili u džamiju i zabranili obnavljanje i izgradnju crkava, pa su se verski obredi u Nišu od početka XIX veka obavljali u kapelama metoha manastira Visoki Dečani odnosno Sv. Jovana Rilskog, kao i Hilendarskog metoha (Gagulić 1968, b. s., prema: Milovanović 1975, 22).

U ovim školama, crkveno-manastirskog tipa, učenici su od sveštenika dobijali vrlo oskudna znanja, koja su koristili, na prvom mestu, tokom obreda u crkvi, a zatim nešto malo u trgovini odnosno u zanatstvu. Što se sadržaja tiče, đaci su učili crkveno pojanje, čitanje i pisanje, uz nešto malo računanja i crkvenog reda. Često se učilo napamet, bez razumevanja i sa mnogo grešaka. Zvanično, ove škole su, oko 1830. godine, nazivane slaveno-srpskim školama, a Nišlije su ih tada, a i kasnije, nazivali „popovskim školama“. U njima se istorija, zemljopis ili neka druga svetovna znanja nisu izučavala. Nastavni jezik je bio slaveno-srpski, mada su đaci učili i crkveno-slavenski (Hadži Vasiljević 1928, 6-7, prema: Milovanović 1975, 23).

Tih godina, početkom XIX veka u Srbiji su đaci učili iz knjige koja je nosila naziv: *“Bukvar radi serbskog junošestva”* štampan u Beču 1775. godine. Najviše se upotrebljavalo budimsko izdanje ovog bukvara iz 1812. godine. Na početku je bila ispisana azbuka od 43 slova, posle čega su se nalazili slogovi za sricanje, sistematizovani po teškoćama za čitanje. Na kraju su bile reči za čitanje uz nezaobilazne religiozne tekstove (Ćunković, 1963/1964, b. s., prema Milovanović 1975, 26). U ovom bukvaru nije bilo molitvi, ali ima priča, poslovice, izreka i moralnih pouka za decu. Posle dvadesetak godina, u Beogradu su štampana dva nova bukvara (1838. godine). Najpre je profesor Gligorije Zorić štampao "Mali učitelj ili srbski bukvar", sa pravilima crkvenog i građanskog čitanja, uz molitve. Zatim, iste godine je štampan bukvar Petra Radovanovića, direktora svih škola u Srbiji, pregledan i odobren od komisije koja je bila sastavljena od profesora gimnazije. Po tekstovima i gradivu iz ovih bukvara đaci su učili početno pisanje i čitanje, a nastava je po njima izvođena u Srbiji sve do 1869. godine. Pored njih, predavači su se mogli koristiti i jednim primerkom „Danice“, štampane u Beču 1827. godine u kojoj je Vuk Stefanović Karadžić objavio “Ogled srpskog bukvara”, međutim, i pored toga što je ovaj bukvar imao posebnu vrednost zbog novog metoda u učenju čitanja, do njegove upotrebe nije došlo, jer je bio zabranjen od strane crkve, zbog toga što je Vuk koristio novi pravopis (Ćunković, isto delo).

Za uvežbavanje čitanja, đaci u Nišu su se služili retkim i skupim crkvenim knjigama: časlovac i psaltir. Njih su trgovci i sveštenici donosili sa raznih strana. Budući da su knjige tada predstavljale pravu retkost, korišćene su dugo, kroz generacije, uz povremeno prepisivanje kako bi svi polaznici dobili svoj primerak. U prostorijama Udruženja pravoslavnih sveštenika Eparhije niške u Nišu čuva se 125 raznih crkvenih knjiga iz XVII, XVIII, i XIX veka od kojih su neke korišćene za nastavu. To su psaltiri, časlovci, trebnici, mesjacoslovi, jevanđelja, oktoih, apostol i drugo. Najveći broj tih knjiga štampan je u Moskvi, Petrogradu, Kijevu i drugim ruskim gradovima, a manji broj potiče iz Soluna, Carigrada ili Beograda (Milovanović 1975, 23).

Po navedenim izvorima – organizacija, sadržaj i metod rada se nisu bitnije razlikovali u Nišu i školama u slobodnoj Srbiji. Bukvar, časlovac i psaltir su glavni i jedini sadržaji koji se izučavaju. Slovenski bukvar koji je 1767. godine štampao Zaharije Orfelin (<http://www.antikvarne-knjige.com/zaharije-orfelin>) po svemu sudeći nije stigao do Niša. Ove knjige su bile štampane uglavnom u Veneciji ili u Beču (Kurcbekova štamparija) ili u Kraljevskoj štampariji u Budimpešti. Reč je uglavnom o preradama moskovskog bukvara Teofana Prokopovića na osnovu kojeg je „Bukvar radi serbskog junaštva“, štampan u Beču 1781. god. (sa ruskoslovenskim i nemačkim tekstom koji je kasnije izostavljen). Takođe,

među najpoznatijim knjigama iz kojih se učilo početkom XIX veka, spadaju i bukvari Teodora Jankovića-Mirijevskog (1774. god.) i bukvar Pavla Solarića (1812) koji je imao tri dela: sa crkveno-slovenskom azbukom, građanskom azbukom i glagoljicom (Čunković 1963/1964, prema: Milovanović, 1975, 26).

Sami počeci čitanja, učili su se metodom „sricanja“, a priroda liturgijskih i crkvenih tekstova je bila vrlo zahvalna za učenje napamet što znači da su đaci često umeli da otpevaju tekst tako što su ga naučili napamet a da ga nisu umeli pročitati. Nešto kasnije, učenici su počinjali da prepisuju tekstove. Sve to su nadgledali sveštenici koji su takođe bili prilično skromnog znanja. Prihod za školu i plaćanje učitelja bilo je u nadležnosti bogatijih roditelja čija su muška deca išla da izuče „školski zanat“.

Jovan Hadži-Vasiljević tvrdi (na osnovu beleški iz tog perioda, a naročito na osnovu pisama Todora Stojanovića, rođenog 1815. godine, koji je završio manastirsku školu) da su škole crkveno-manastirskog tipa sa početka XIX veka, „bile na visini jer je Niš kao grad imao jako veliki značaj u tom periodu“ (Hadži Vasiljević 1928, 25, prema: Milovanović 1975, 28).

Budući da je, na ovaj način, pojedinačno ili grupno, čitanje i pisanje naučio izvestan broj Nišlija, iako vrlo usko orjentisane na religiozne sadržaje, crkveno-manastirske škole su bile od velikog značaja i odigrale su značajnu ulogu u opismenjavanju mladića u Nišu.

Uvidom u spisak pretplatnika, vidimo da se upravo u to vreme javljaju i prvi pretplatnici „Danice“ za 1827. godinu, Vuka Stefanovića Karadžića. Bili su to: Atanasije Branković, Hadži-Jovan Janićijević i trgovački kalfa Jovan Brežinić, koji su prebegli iz Turske u Srbiju.

Sa povećanjem broja đaka, počela je i latentna borba za potiskivanje popova kao isključivih predavača. Ako tome dodamo i uticaje Turaka kao vladara odnosno grčkih fanariota – dobićemo veoma kompleksnu sliku koja je bila prisutna na početku stvaranja školskog sistema u Nišu i južnoj Srbiji (Paligorić 1937, 7-8, prema: Milovanović 1975, 14-20).

3.3 Slavenosrpska nastava u grčkoj školi

Pored škole crkveno-manastirskog tipa, deca pojedinih Nišlija su se učila prvim slovima i u tzv. Grčkoj školi. U njoj su predavanja bila na grčkom jeziku, dok se, samo uzgred, jedan deo nastave izvodio i na slaveno srpskom jeziku. Miroslav M. Milovanović u svojoj knjizi „Osnovno škostvo Niša i okoline u XIX i početkom XX veka“ citira Mihajla T. Paligorića:

„Obe su imale religijski karakter i osnovane su kao ravnoteža jedna drugoj, dok je grčka škola

pomagana od sveštenika, širila grčku propagandu, slaveno-srpska škola je trebalo da razvije srpsku svest.“ (Paligorić 1937, 12 i dalje, prema: Milovanović 1975, 28).

Nastava u Grčkoj školi u Nišu, bila je organizovana početkom dvadesetih godina XIX veka, pre svega za potrebe dece grčkog stanovništva koje je do oslobođenja Niša od Turaka živelo u ovom gradu i koje je vodilo značajnu reč u trgovini (Hadži-Vasiljević 1928, 25, prema: Milovanović 1975, 28).

U Nišu, među hrišćanskim stanovništvom, ne samo da je grčki jezik tada bio u modi već su se na njemu pisale trgovačke knjige, vodila korespodencija sa trgovcima u južnim pokrajinama, a zbog bavljenja trgovinom, Grci i Cincari su spadali u bogatiji sloj građanstva, tako da plaćanje i izdržavanje učitelja njima nije predstavljalo poseban problem (Papahristos 1970, b.s., prema: Milovanović 1975, 28).

Međutim, sa zakonskim olakšicama za raju, slovensko stanovništvo Niša počinje takođe da se bavi trgovačkim zanatom, zbog čega se je i među njima pojavila potreba da uče grčki jezik. O važnosti grčkog jezika u to vreme, može se naslutiti i na osnovu činjenice da su niške vladike (tada izuzetno progrčki orijentisane) direktno odlučivale ko će postati sveštenik, što je značilo baviti se jednim od najcenjenijih zanata (Hadži-Vasiljević 1928, 14, prema: Milovanović, 1975, 28).

U oslobođenoj Srbiji, raznim ukazima, knez Miloš je pomenute episkope u izvesnom smislu učinio obaveznim da povedu više računa i o matici Srbiji, odnosno da se zauzmu za organizovanje školskog sistema za potreba Srbije (Gavrilović 1912, 497, prema: Milovanović 1975, 28).

Tih godina, niški trgovci nisu putovali samo na sever, već su ih trgovački putevi vodili i na jug do Soluna i Jedrena, preko Skoplja, Bitolja ili Sereza. Videvši, da se i tamo veliki broj dece školuje na grčkom jeziku, lakše su se odlučivali da i svoju decu upišu u grčke škole. Po završenoj školi, ovi građani su otvarali u Nišu trgovačke radnje, a korespodenciju u trgovini su vodili na grčkom jeziku, a čak su i pisma pisali na srpskom jeziku grčkim slovima (Niketić 1895, 432-443, prema: Milovanović 1975, 29).

U vezi sa grčkom školom, iz tog vremena je ostalo ime jednog učitelja koji se iz Skoplja doselio u Niš i tu ostao do kraja života. Reč je o Dimitriju (Nikoli) Đeordžijeviću, poznatijem po nadimku Kratovalija (zbog svog porekla iz Kratova). Osim na srpskom, on je predavao i na grčkom jeziku. Naime, u želji da imaju što veći broj učenika, tradicionalno dobri trgovci, Grci su bili dozvolili da deca Nišlija, pored grčkog, uče gradivo i na svom, maternjem jeziku. Dimitrije Kratovalija je bio sveštenik i „čovek znatne kulture“, a njegovi učenici su bili Vane i Jovan Đulizibarić, čiji zapisi svedoče da im je ovaj učitelj predavao isključivo iz crkveno-slovenskih knjiga. Pretpostavlja se da je u Niš došao 1820. godine,

međutim, prvi pisani trag o njegovom boravku u Nišu, ostavljen na jednom kalendaru, imamo tek iz 1831. godine (Hadži-Vasiljević 1928, 80, i Lovrić 1927, 71 prema: Milovanović 1975, 29).

Kada je prvi put, u grčkoj školi uspostavljeno predavanje i na slaveno srpskom jeziku, počelo se udovoljavati sve više željama i potrebama stanovništva. Doduše, među učiteljima je na početku bilo najviše grčkih popova, ali se vremenom izdvojio i jedan mali broj Srba, takođe dobrih učitelja. Vladike su, najpre, dozvolile elemente nastave na srpskom da bi ubrzo dozvolili i stvaranje srpskih škola, jer je i na taj način trebalo uspostaviti saradnju sa hrišćanskim vernicima (Đorđević 1896, 36-43, prema: Milovanović, 1975, 29).

U to vreme postojala je tzv. „konduit lista“ u koju su pretpostavljeni upisivali kvalifikacije, rad i ponašanje svojih službenika. Iz jedne takve liste se vidi da je Georgije Milojković, rođen 1836. godine, završio najpre trogodišnju školu u Aleksincu, a zatim, oko 1846. i grčku školu u Nišu, posle čega je postao učitelj u Aleksincu. (Milovanović 1975, 30) „Novine čitališta beogradskog“ objavile su 1847. godine da „u Nišu ima 350 učenika, 3 srpske i jedna grčka škola“ (Novine čitališta beogradskog 1847, 387, prema: Milovanović, 1975, 30).

Na početku organizovanog, masovnijeg opismenjavanja dotadašnje raje, bilo je, po svemu sudeći važno da se u đачke klupe dovede što veći broj đака, pa je bilo slučajeva da su: „mnogi Grci bili slovenski učitelji, a mnogi su se Srbi izdavali za Grke i bili učitelji grčki i slovenski“ (Hadži-Vasiljević 1928, 27, prema: Milovanović 1975, 30). Sin najpoznatijeg učitelja iz sredine XIX veka, Atanasija Petrovića zabeležio je da je: „vladika niški Venedikt (1842–1845) doveo iz Soluna jednog grčkog učitelja, i kako je onda zgrada bila stara i trošna, to podignu novu zgradu za obe škole, srpsku i grčku“. Pretpostavlja se da je i pre toga, ta „trošna zgrada“, bila zajednička za obe škole (Petrović 1937, 529, prema: Milovanović 1975, 30).

3.4 Fanarioti

Tih, tridesetih godina XIX veka, u okviru panjelinskih ideja i superiornosti Jelina nad „varvarima“, fanarioti počinju sve više da ispoljavaju svoje neslaganje sa slovenskim elementima u crkvi. Otvoreno se suprotstavljaju niškim vladikama (Srbima), koje nisu oni postavili na to mesto, kao i organizovanju crkveno-školskih opština, a najglasniji su bili protiv ponovnog uvođenja službe na slovenskim jezicima, koje je u Srbiji bilo ukinuto padom Pečke patrijaršije (oko 1460. godine, prema: www.rastko.org.rs).

Naravno, sve to je izazivalo veliki otpor slovenskog dela stanovništva ondašnjeg Niša, te je tako počeo da se stvara crkveno-slovenski pokret unutar Carigradske patrijaršije sa zahtevima da se moć grčkih vladika ograniči, a da crkveno-školske opštine postanu nezavisne od njih (Stojančević 1967, 99, prema: Milovanović 1975, 30).

Osim iskazivanja bunta i pisanja protesta u Carigradskoj patrijaršiji, Srbi iz Niša u početku nisu imali mnogo mogućnosti da se suprotstave takvom ponašanju fanariota. Grčke crkvene vlasti su se trudile da grčku školu zadrže i očuvaju, međutim kako je broj srpske dece u školama bivao sve veći, ugled grčke škole u Nišu je opadao, a broj učenika u njoj se smanjivao, tako da je sredinom XIX veka ova škola potpuno ugašena. Ukidanju grčke škole u Nišu, veoma je doprinelo uvođenje novih sadržaja u niškim srpskim školama, preuzetih iz škola u kneževini Srbiji. Iako je tokom tridesetih godina XIX stoleća izdata naredba vasiljenskog patrijarha i Porte da se za posao učitelja biraju isključivo meštani, u praksi je to bilo teško sprovesti. Kad je 1860. u Niš došao novi paša (Sadrazan Mehmed), odmah je, po pravilu, postavljen i novi vladika, a njih dvojica su se odmah zainteresovali „zašto nema grčke škole u Nišu, a srpske ima?“, na šta mu je učitelj Tasa odgovorio: „U Nišu ima mali broj Grka, te i škole nema“ (Petrović 1937, 529-534, prema: Milovanović, 1975, 31).

3.5 Učitelj Spridon Jovanović

Reforme koje je turski sultan sprovodio, odrazile su se na celokupnu situaciju i raspoloženje porobljenih naroda, posebno posle donošenja Gilhanskog hatišerifa 1839. godine (Ćorović 2007, 584).

Samim tim, nastala je i povoljnija klima za školstvo u tom turskom delu Srbije. Ipak, reforme iz Carigrada u praksi su se veoma teško sprovodile, tako da su u Nišu i dalje vladali feudalno-spahijski odnosi. I pored toga, sa pojavom mogućnosti da se i Srbi mogu baviti trgovinom, počinje i preporod prosvetljenja odnosno kulture. Zbog toga se smatra da je upravo period tridesetih godina XIX veka najznačajniji za uvođenje modernog školstva u ovom, tada još uvek neoslobođenom delu Srbije, što je, sa današnjeg aspekta gledano, imalo veliki uticaj i na čitav razvoj potonje srpske države. Iako ne direktno i zvanično, zbivanja u susednoj kneževini Srbiji su veoma uticala i na razvoj društvene svesti, samim tim i na osnivanje prvih svetovnih škola i u Nišu. U Srbiji je prva štamparija otvorena 1831. godine, a sledeće godine je počelo i štampanje prvih knjiga, tako da su se pojavili srpski bukvar i još neki udžbenici koji su stigli i na područje Osmanskog carstva (Milovanović 1975, 32).

Prateći prosvetni i kulturni razvitak u Srbiji, građani Niša su sve češće tražili pomoć u udžbenicima i učiteljima iz Kneževine Srbije, a zanatlije, sa svojom esnafskom organizacijom, trgovci i bogati zemljoradnici, finansijski su pomagali ostvarenje tih želja.

Dolazak učitelja Spiridona Jovanovića iz Banata (rođen u selu Čakovo) označava početak organizovanog svetovnog školskog sistema u Nišu. U ovaj grad, on dolazi najverovatnije 1830. godine, kada se inače u Srbiji dešavaju značajne promene i to „posle molbi niških građana, upućenih knezu Milošu Obrenoviću, da im se za učitelja pošalje neki pismeniji čovek“ (Milovanović 1975, 33).

Spiridon Jovanović je očito bio pravi čovek na pravom mestu. Radio je kao učitelj i istovremeno kao crkveni pevač. Bio je veoma obrazovan za ono vreme, znao je grčki i nemački jezik, a njegovo znanje grčkog jezika verovatno potiče iz grčke crkve u njegovom rodnom Čakovu, u koju je nekada išao i Dositej Obradović. Bio je u vezi i sa uticajnim i uglednim ličnostima iz Srbije, a zahvaljujući ponajviše trgovcu Manojlu Stevanoviću iz Beograda, potajno se sretao i sa knezom Milošem Obrenovićem. Po dolasku u Niš, građani su Spiridona Jovanovića vrlo rado prihvatili. Ipak, turska administracija je bila ta koja je davala (ili nije) saglasnost na izbor vladike niškog. U to vreme, na čelu episkopije bio je vladika Grigorije, veliki grčki fanatik, koji je takođe i sam radio kao učitelj (Milovanović, navedeno delo, 33).

Nekoliko uglednih građana je zamolilo vladiku da primi ovog „siromaščića i begunca iz Austrije“, a s obzirom na želju Srbije da oslobodi i ove krajeve od viševjekovnog ropstva, Turci su, baš kao i njima lojalni vladika Grigorije, bili nepoverljivi prema svima koji su dolazili iz kneževine Srbije. Vladika je primio učitelja tek nakon šest meseci i lično proverio „šta on zna od nauke“. Kada se uverio da neće biti „opasan“ za tursku državu i grčku školu, primio ga je „građanima za ljubav“, ali mu je rekao i ovo: „Što si pokazao od znanja to nije ništa, nama treba... ako hoćeš da učiš samo bukvar, časlovac i psaltir... pismo i račun...“ (Hadži-Vasiljević 1923, 120, preuzeto iz: Milovanović 1975, 34).

Naravno, time je vladika uslovio Spiridona koji je morao da radi po njegovim instrukcijama, za platu od jednog groša mesečno po detetu za časlavac, po 2 groša mesečno za psaltir i po 2,20 groša za ono dete koje redovno uči (Milovanović 1975, 35).

Ipak, Spiridon Jovanović nije mogao da odoli, a da ne predaje i ostalo što je znao. Njegov rad će se kretati na dva koloseka, da bi se, kad opšte prilike u Nišu to budu dozvolile, usmerio dobrim delom i na svetovnu nastavu. Najpre potajno, a kasnije sve otvorenije, učio je decu po istoj metodi i programu po kojem su učila srpska deca u Vojvodini. Stojan Novaković beleži da je Spiridon otvorio u Nišu prvu „urednu školu“ i to u istoj opštinskoj kući u kojoj su ranije

decu podučavali sveštenici. U ovakvim uslovima, novom učitelju u Nišu nije bilo nimalo lako da pridobije roditelje koji bi svoju decu slali u školu u kojoj on predaje. U početku je bilo svega pet ili šest đaka, mada, posle nekoliko meseci, kada se videlo čemu on sve podučava decu, broj učenika je porastao na čak pedeset. Za to vreme, u „popovskoj“ školi je bilo sve manje đaka, tako da je, posle nekolicke meseci, u toj školi ostalo samo nekoliko učenika, pa su sveštenici-učitelji, prekinuli da drže nastavu u školskoj zgradi i prešli da rade kod kuće. Učitelj Spiridon je, dakle, prvi počeo rad sa većim brojem učenika i to u školskoj zgradi, a zaveo je i bolji red u školi (Novaković 1890, 233-235, preuzeto iz: Milovanović 1975, 36).

Spiridon Jovanović je umro oko 1855. godine. Nesumnjivo, njemu pripada ogromna zasluga na uvođenju srpskog pisma i osavremenjivanju nastave na književnom jeziku i razvijanju svesti da su krajevi ondašnje „stare Srbije“ deo srpske etničke celine. Ovaj učitelj je udario temelje elementarnoj, narodnoj školi u novijoj istoriji Srba, tako da možemo reći da je njegovo celokupno delo bilo revolucionarno. I pored mnogih retrogradnih činilaca, pre svih, od strane osoba na vlasti koje nisu želele da sagledaju značaj promena, uz dva kraća odlaska iz Niša (između 1830. i 1855. godine) kada se nalazio na čelu školstva u Nišu - ovaj učitelj je stvorio osnov za rad novih, mladih učitelja (Milovanović 1975, 46).

3.6 Jezik i pismo u prvoj svetovnoj školi u Nišu

Tridesetih godina XIX veka, dolaskom Spiridona Jovanovića, u niškim školama počinje da se uvodi književni srpski jezik toga vremena. Iako su tadašnji đaci pisali i dalje crkvenoslovenskim pismom, ono počinje polako da ustupa mesto tzv. građanskoj ćirilici. I pored činjenice da se broj učenika stalno povećavao, Spiridon Jovanović je, zbog raznih pritisaka, morao da predaje samo one predmete na kojima je vladika insistirao. Sveštenik Mihajlo Popović, iz sela Veliko Bonjince je ostavio podatak na marginama jedne knjige u crkvi Sv. Bogorodice, da je u vreme njihovog školovanja u Nišu (od 1838. do 1841. godine) učitelj bio Spiridon Jovanović, a u školi se učio bukvar, časlovac, psaltir, mesecoslov, katihizis i trebnik (Milovanović 1975, 36).

Iz njegovog teksta koji je autobiografskog karaktera, vidi se da je ovaj sveštenik imao neredovno školovanje, a takođe spominje i čin svog rukopoloženja:

"Mihajl Popović, paroh, Veliko Bonjince, rođen N. 1820 godinu, 14 novembra 1831. go poče da radi mutavdžil'k. Za 6 godine ednu sede doma a 1838 god. ode u čkolu u Nišu. Spiridon Daskal. Udari čuma u Nišu. Pobegomo sas popa Milovana u nas, selo Veliko Bonjince, sede doma i to: o V. Bogorodicu pa do Gmitrovdan. Po tom ido u Vlasotince, u čkolu za šes' meseca. N. 1839. godi, 25 april, odo u Nišu-u čkolu. Sedo uči do Božić, u čkolu, učitelju dve Tase i neki Ljubomir. Sede do

esen. Opet dođo za Božić. I zimi se oženi, na Sv. Grigoriju. Venča me pop Petar, Dojdoh prolet. Digomo se na Turci. N. 1841 i pomirimo. Sedo leto doma. Na esen odo u Nišu-u čkolu i zapopime vladika Grigorije N. Spiridon. Za Božić dojdo doma." (Đorđević 1896, 36-45, preuzeto iz: Milovanović 1975, 36).

Bilo je perioda, kada je pritisak crkvenih vlasti popuštao, pa je Jovanović mogao da predaje i svetovne sadržaje. Po pričanju citiranog sveštenika, tada je u školi bilo 32 učenika, što se poprilično razlikuje od kasnijih tvrdnji, potonjeg učitelja Atanasija Petrovića koji je govorio da ih je bilo oko dve stotine, te da je zbog toga učitelj imao dvojicu kalfa koji su mu pomagali u predavanju, ispitivanju i održavanju reda van škole. Za svoj rad, učitelj je dobijao po tri groša mesečno od svakog učenika, a on je kalfama (pomoćnicima) plaćao po 30 groša mesečno. Ko dobro uči, mogao je školu da završi za pet do šest godina (Đorđević 1896, 36-45, prema: Milovanović 1975, 23).

U takvim okolnostima, Spiridon Jovanović je imao strategiju koja se bazirala na zameni manastirske metode zbog čega je ubrzo okvalifikovan kao „uporan u radu i nacionalno raspoložen“. Zbog toga se je crkveno-manastirski način rada u Niškoj školi sve više gubio, a građani Niša voleli su ga i poštovali. Učitelj Jovanović je, osim pismenosti, učio svoje đake i lepim manirima. Upućivao je mladiće da, svakog starijeg, bilo u kući ili na ulici, pozdravljaju klanjanjem ili usklikom „Pozdravljajemo“. Umnožavao je narodne pesme iz Srbije, a oblačio se je poput „srbijanskih činovnika“ (Hadži-Vasiljević 1923, 44, prema: Milovanović 1975, 37).

Na ovakav rad Spiridona Jovanovića, nije blagonaklono gledao konzervativni deo sveštenstva, a naročito profanariotske crkvene vlasti, sa vladikom na čelu. Jedan deo sveštenika koji su se do tog vremena bavili podučavanjem, a sada ostali bez posla – takođe su nagovarali roditelje da ne šalju svoju decu kod ovog učitelja. Ovakva klima oko škole se prenela i na samu decu, koja su se podelila na „popovsku“ i „Spiridonovu“ školu, zbog čega su se međusobno vređali i izmišljali uvredljive nadimke kada bi sreli jedni druge na ulici.

Konačno, niški sveštenici su prekinuli svoj rad na opismenjavanju 1834. godine tako da je Spiridon Jovanović sa svojim pomoćnicima bio jedini učitelj u gradu koji je predavao na srpskom jeziku (Niketić 1895, sveska VIII, XIV, prema: Milovanović 1975, 37).

Todor Stanković je zabeležio da je Spiridon Jovanović sa ženom Nedom imao sina Stavru, koji se rodio u Nišu, a umro u Aleksincu posle srpsko-turskih ratova, kao zet Trivuna Trivunca. Stavrin sin Dušan, koji je nosio očuhovo prezime Dimitrijević, bio je konjički oficir u Nišu (Stanković 1910, 165, prema: Milovanović 1975, 37).

Crkvene vlasti se nisu mirile sa radom Spiridona Jovanovića, međutim, uticajni građani Niša su pomagali rad škole kako moralno tako i materijalno i većim delom su u tom sporu bili na njegovoj strani. Što se tiče vlasti u Nišu, ukoliko se ova svađa nije odražavala na politička kretanja i trendove, Turci se nisu preterano mešali u „unutrašnje probleme raje“. Ipak, budući da se sve vreme trudio da omogući svojim učenicima što obimnije i kvalitetnije obrazovanje, dok je na drugoj strani bio primoravan da se drži samo *časlovca* i *psaltira* – učitelj Jovanović je dva puta napuštao Niš. Najpre je otišao 1838. god. i to u Paraćin (grad severno od Niša, tada se već nalazio u oslobođenom delu Srbije), gde je postao učitelj „Praviteljstvene škole“, a zatim postaje „služitelj starije škole Paraćinske“ (10. aprila 1839. godine), kada se obraća Popečiteljstvu (ministarstvu) prosvete povodom bukvara (Arhiv Srbije Ministarstvo prosvete 1839, br. del. prot. 354, prema: Milovanović 1975, 39).

U vreme prvog odlaska učitelja Spiridona, Niš je bila zahvatila epidemija kuge (1837 do 1838), što je bio jedan od razloga prekida rada ove škole. Česti prekidi nakon epidemije, dešavali su se uglavnom zbog promene učitelja. Naime, da uče decu Nišlija, iz Srbije su došli Ljubomir i Damjan (Dača) Mitrović (Hadži-Vasiljević 1923, 68, prema: Milovanović 1975, 39).

Još dve godine su prošle dok se Spiridon Jovanović nije vratio u Niš. Postoje podaci da su u njegovom odsustvu, u Nišu predavali i izvesni Ljubomir i Tasa koji su se trudili da rade onako kako se radilo i u oslobođenom delu Srbije (Đorđević 1896, 36-45 prema: Milovanović 1975, 39).

O značaju i uticaju učitelja Spiridona Jovanovića u Nišu, ali i u Srbiji, govori takođe podatak da se za njegov povratak u Niš posebno založio knez Mihajlo Obrenović. Naime, kada su se knez i njegova žena Ljubica vraćali iz Carigrada (1840. godine) bili su svratili u Niš, gde mu je pozdravni govor održao Spiridonov đak Mita Stojiljković – Kojanče. Građani i žena Spiridona Jovanovića tom prilikom su zamolili srpskog kneza da se zauzme za povratak starog učitelja u Niš, što je on i učinio (Stanković 1909, 541, prema: Milovanović 1975, 39).

3.7 Finansiranje, izbor udžbenika i program rada prvih niških učitelja

Iako se odnosi sa vladikom nisu mnogo promenili, građani su bili ohrabreni Gilhanskim hatišerifom iz 1839. godine kojim su bila izjednačena prava hrišćana i muslimana. Stoga su Nišlije sve češće postavljale zahteve u vezi sa obrazovanjem svoje dece. Zbog toga je 1840. osnovan Školski fond od 1.000 dukata, što je imalo kao glavni cilj izdržavanje škola i učitelja, kao i omogućavanje stabilnijeg izvora za rad škola i masovnije školovanje dece (Milovanović 1975, 39).

O ovome je štampa u Srbiji izveštavala sa mnogo pohvala, a u to vreme popularne „Novine čitalaštva beogradskog“ zabeležile su „stvaranje školske kase od priloga naših i drugih naroda da bi se izdržavali učitelji, da deca, kao njihovi stariji, ne bi ostala slepa kod očiju“ (Novine čitališta beogradskog 1847, 387, prema: Milovanović 1975, 39).

Vrlo brzo je osnivanje ovog školskog fonda počelo da daje rezultate. Broj učenika se povećavao, tako da se pojavila potreba za novim učiteljima. Sa dozvolom vladike niškog, Spiridon Jovanović je uzeo svog učenika Atanasija Petrovića, da mu „kao kalfa“ pomaže u radu. Između crkveno-školske opštine i učitelja postojao je ugovor, po kome je Jovanoviću određena plata od 50 dukata godišnje, a Atansiju Petroviću 50 groša mesečno. Postoje i neki podaci, koji govore da je u to vreme Spiridon imao dva pomoćnika (kalfe). Pored Atanasija Petrovića – Tase, mlađi učitelj je bio i Stefan Popović, takođe spiridonov učenik. On je, prema ovim podacima, bio postavljen za učitelja prvog razreda Atanasije Petrović za učitelja drugog, a Spiridon Jovanović je vodio treći razred (Milovanović 1975, 40).

Ispostavilo se da Školski fond nije predstavljao dovoljan izvor prihoda, a ni Odbor crkveno-školske opštine nije bio baš izdašan pri plaćanju učitelja. Zbog toga se, narednih godina, mnogo učitelja nije zadržalo duže u Nišu. Ipak, oni koji su ostajali da rade kao učitelji – uživali su veliki ugled i poštovanje u gradu tako da su roditelji učenika slali učiteljima gotovo redovno: „svakog dana nešto za jelo, piće i odelo, a kada se dete upisivalo prvi put, učitelj je dobivao kakav poklon, pa makar to bio i najsiromašniji đjak.“

Takođe, i kada bi đjak završavao razred, učitelj bi dobio neki poklon. Čest slučaj je bio i da, roditelji koji su se bavili trgovinom, donesu sa svojih putovanja učitelju poklone u stvarima i odelu. O većim praznicima, kao što su bili Božić, Uskrs ili Trojica, dobijao je obično „po komad kakve tkanine za odelo, bilo za sebe, bilo za svoju porodicu (Niketić 1895 sveska VIII, XIV, prema: Milovanović 1975, 40).

Baš u to vreme, Spiridon Jovanović je po drugi put napustio Niš. Otišao je južnije – u Veles (danas u Makedoniji), da bi tamo učio đake. O boravku u Velesu postoje različiti podaci, tako da je teško utvrditi pravu godinu njegovog odlaska. Pretpostavlja se da je to bilo između 1841. i 1843. godine. Spiridon je naime bio optužen od strane crkve i nekolicine Nišlija da je „isuviše srpski nastrojen“, odn. da propoveda „Srbiju u Nišu“ (Stanković 1910, 165-173, prema: Milovanović 1975, 41).

U to vreme su bili učestali sukobi između Turaka i građana, što je učitelju Spiridonu ne samo dodatno otežavalo posao već mu je bio direktno i život ugrožen. Uz pomoć prijatelja dobio je potrebne dokumente i ubrzo je sa nekolicinom trgovaca otišao u Veles. Na njegovo mesto, u nišku osnovnu školu, došli su iz Kneževine Srbije učitelji Sava Radojčić, Miloje

Jovanović i Damjan Todorović. Nakon smrti vladike Grigorija, oktobra 1842. godine intenzivniji rad srpske škole u Nišu bio je u mnogome olakšan (podatak o godini smrti vladike Grigorija nalazi se na njegovom grobu u dvorištu niške Saborne crkve).

Novog vladiku niškog, Venedikta, koji je na to mesto došao 1843. godine, pratio je epitet „učevan i zakonito školovan“. On je po svemu sudeći bio znatno tolerantniji od svojih prethodnika. Stvorio je povoljniju atmosferu oko škole, a na molbu građana, dozvolio je Spiridnov povratak u Niš. Doduše, i on je u početku bio rezervisaniji prema ovom učitelju, ali ga je kasnije postavio za glavnog učitelja i dozvolio mu „da predaje sve što zna od znanja.“ (Stanković 1877, prema: Milovanović 1975, 41).

Iako su vladike u to vreme postavljali vladari iz Carigrada, ova sveštena lica su u mnogome bila pod stalnim uticajem iz Kneževine Srbije, a i bili su finansijski zavisni od dvora kneza Miloša (Gavrilović 1912, 497, prema: Milovanović 1975, 41).

Tako rastrzani između porte i srpskog dvora, vladike su morale da pomire zahteve i očekivanja sa obe strane, a uspeh u tome je velikim delom zavisio i od ugleda, odnosno autoriteta koji su uživali kod Turaka, Srba, Grka i ostalih građana Niša. Vladika Venedikt je uvažavao pojedine stavove koje je kneževina imala prema stanovništvu u još uvek porobljenim krajevima, samim tim i prema školstvu.

3.8 Nastavni plan u prvoj školi

Beogradski mitropolit je, po dogovoru sa niškim vladikom, slao udžbenike u Niš. Trgovac Manojlo Stevanović je za nišku školu i crkve donosio knjige, koje je knez Miloš slao na poklon. U to vreme u Srbiji su štampane: *Aritmetika* Gligorija Zorića (1833), *Istorija Slavenosrpskog naroda* M. Vidakovića (1833 i 1837), *Bukvari Grigorija Zorića i Petra Radovanovića* (1838). Od 1850. godine učenici u Nišu su dobili knjige: *Sveštena istorija i Katihizis, Srpska istorija* od Lj. Nenadovića, *Srpska gramatika* od K. Cukića, *Mali zemljopis Knjaževstva Srbije i turskog carstva u Evropi* od J. Gavrilovića, *Prva čitanka, Druga čitanka i Treća čitanka* od Filipa Hristića, *Računica* od Simeona Price i *Računica kratka* od F. Hrsitića. Pored bukvara, časlovca i psaltira, ove knjige su svakako obogatile knjiški fond u Nišu, baš kao i *Slovenska gramatika sadržašča i sintaksu – sočiniena Georg. Zaharijadisom u Šabcu gradu Serbskom, leta 1824. na upotrebljenje poverene mu junosti Serbske pismeni Kraljevskoga Vesučilišča Peštanskago* (1832); *Opšti minej ili prolog*, štampan u Moskvi 1803. godine; *Teofrom ili iskusni savetnik za junost beziskusnij s nemeckago na prosto-serbski jezik prevedena*. Ova poslednja knjiga je štampana u Budimu i bila je dakle namenjena „neiskusnoj“ omladini (Milovanović 1975, 41).

Tih četrdesetih godina XIX veka učenici više nisu sedeli na patosu već su dobili prve klupe, doduše bez naslona. Spiridon Jovanović je u odnosu na „popovsku školu“ izmenio program učenja čitanja, slušanja i pisanja što se odrazilo i na kvalitet znanja koje su učenici nosili iz svojih klupa. Naime, u školi koju su vodili sveštenici, pisanje se učilo tek na kraju školovanja, nakon što se pređe čitav program, tj. „izuče sve knjige“. Za razliku od toga, Spiridon je sa svojim učenicima obrađivao pisanje po završetku prvog razreda, odnosno odmah posle izučavanja bukvara, tako da kad bi đak završio psaltir, on bi već „znao dobro i čitati i pisati“. Zanimljivo, ni ovaj učitelj nije striktno odredio početak ili kraj školske godine. Takođe, nisu ni svi učenici istog razreda učili isto gradivo. Đaci su prelazili iz razreda u razred na osnovu naučenog gradiva, odnosno tek kada su naučili sve što je Jovanović isplanirao da se nauči u tom razredu (Niketić 1895, 432-443, prema: Milovanović 1975, 41).

Budući da je jedan razred mogao da traje i do dve godine, a učenici nisu bili u stanju da istovremeno uče zadato gradivo, može se reći da je metod bio daleko od dobrog. Ipak, celokupna situacija u školstvu, uz kvalitet predavanja i znanje koje su učenici primili – bili su iznad onoga što su im nudile dotadašnje škole pri crkvi. Hroničari su beležili da je disciplina bila na zavidnom nivou, a umesto dotadašnjeg ispitivanja samo subotom, u školi Spiridona Jovanovića učenici su bili ispitivani svakodnevno. Za to vreme, ostali učenici su slušali odgovore đaka uz dodatna objašnjenja učitelja. U „popovskim školama“ većina lekcija se učilo napamet, dok je učitelj Spiridon insistirao na razmišljanju, a napamet su učili jedino molitve i pesme (Milovanović 1975, 42).

Od kakvog je značaja bilo postojanje Školskog fonda posebno se videlo pri izgradnji školske zgrade. Naime, do tada je nastava bila izvođena u kući nekog građanina po imenu Miloš, u neposrednoj blizini stare crkve. Ta zgrada je najpre bila otkupljena za opštinsku školu, međutim, ostali su zapisi da je ona „više ličila na tamnicu“ i nije odgovarala potrebama nastave. Stoga su se građani, sa svojim crkveno-školskim odborom, zauzeli da 1843. godine saznaju „novu prostranu jednospratnu školsku zgradu sa četiri odeljenja“ (Niketić 1895, 432-443, prema: Milovanović 1975, 42).

Kako je vladika Venedikt, morao da vodi brigu ne samo o srpskoj nego i grčkoj školi, ta nova školska zgrada služila je za obe škole (Milovanović 1975, 42).

On je tada za grčki jezik doveo nekog „dobro spremnog Grka“, a kad je ovaj otišao – učitelj grčkog jezika je bio do svoje smrti izvesni Toma, koji se u Nišu i oženio (Stanković 1877, prema: Milovanović 1975, 42).

Škola sa 4 učionice, od kojih je jedna po običaju bila veća od ostalih predstavljala je veliki napredak u stvaranju boljih uslova za učenje. Do tada, nastava se odvijala u najviše tri

razreda dok je, dobijanjem većeg prostora, omogućeno đacima da se školuju kao i u Kneževini Srbiji kroz četiri razreda. Učitelj prvog razreda bio je izvesni Miloje, nekadašnji đak manastira Sv. Roman (u blizini Aleksinca). Kroz drugi razred decu je vodio Dimitrije Stojanović, poreklom iz Požarevca. Treći razred je vodio Atanasije Petrović, dok je Spiridon Jovanović predavao gradivo koje je bilo predviđeno za četvrti razred. Zbog ovih novina, upravo ovaj period (od 1843. do 1856. god.) poslužiće kao snažan fundamentum za kasniji razvoj obrazovanja i rad škola u Nišu. Iako zvaničnog programa nije bilo, ovi učitelji su pratili nastavni plan i program iz Kneževine Srbije, na osnovu kojeg su improvizovali i stvarali svoj program po kojem su radili. U prvom razredu, đaci su učili bukvar i pisanje brojeva od jedn do deset. U drugom razredu vežbali su čitanje i pisanje velikih i malih slova. Što se računa tiče, učeni su i pisani brojevi od jedan do hiljadu. U trećem razredu čitao se časlavac, učio mali katihizis i crkvena istorija. Po programu, đaci su tada već morali i da nauče četiri računске radnje. U četvrtom razredu čitan je psaltir, a učitelji su predavali slavenosrpsku gramatiku, zemljopis, katihizis i crkvenu istoriju. Nakon sve četiri osnovne računске radnje, na časovima računa sada su se učili razlomci (tada su se zvali: razbijenija) i „prsto pravilo trojno“. Pod uslovom da se dobro uči, ovakav program, koji se zadržao dugo u Nišu – bilo je moguće završiti za četiri godine. (Niketić 1895, 432 do 443, prema: Milovanović 1975, 44)

O programu i načinu rada u niškoj školi sredinom XIX veka dosta podataka nalazimo i u kasnijim spisima tih prvih, Spiridonovih učenika. Tu vidimo da su učili katihizis, sprsku gramatiku, istoriju, zemljopis sa upotrebom mape, račun i kako se pišu obligacije. Izvesno je da se iz istorije učilo o sprskim županima, o životu svetog Save i spaljivanju njegovih mošti na Vračaru (Stanković 1887, 149. prema: Milovanović 1975, 44).

Iz istih zapisa pojedinih učenika, saznajemo da su jedan od predmeta, učenici tada nazivali „znanja“. Tako se, naime u Nišu zvao predmet početnih znanja iz prirodnih nauka. U susednoj Kneževini Srbiji ovaj se predmet po zvao „Opšta znanja“ ili „Prva znanja“ .

Naime u knjizi „Školstvo i prosveta u Srbiji XIX veka“ - Srećka Ćunkovića, na str. 32 i 33 (1971), vidimo da je razvoj kretanja u školstvu Kneževine Srbije bitno uticao i na razvoj škola u krajevima pod Turcima. Škola u Nišu pratila je uglavnom, „redovnu (normalnu) školu“, onako kako je predviđao Zakon o školstvu iz 1833. godine (Ustav narodnih škola Knjaževstva Srbije) u okružnim gradovima Kneževine. Seoske škole, kao i u Kneževini Srbiji, tako i u Nišu, bile su tipa takozvanih „malih škola“, sa mnogo oskudnijim sadržajem rada (*bukvar, časlovac, psaltir, katihizis i račun*). Osnovni Zakon o školstvu iz 1844. godine (Ustrojenje i Nastavljenje) predviđao je trajanje nastave u selima tokom tri, a u većim varošima na četiri godine. Pored religijskih sadržaja (psaltira i časlovca), koji su i dalje u

centru pažnje - nastavni program je već bio opširniji nego ranije pa je u njemu bilo dosta svetovnih sadržaja (prirodne nauke, zemljopis, istorija, srpska gramatika, račun). Jedan od problema u ono vreme, svakako je predstavljao nedostatak udžbenika. Budući da su hrišćani pripadali najsiromašnijem sloju ondašnjeg stanovništva Niša, kupovina jednog ili više udžbenika za roditelje predstavljala je pravu malu investiciju. Zbog toga su đaci često u školi prepisivali delove udžbenika, a zatim iz tih tekstova učili gradivo.

Pored finansijskih i političkih, postojalo je još nekoliko velikih problema koji su bitno uticali na organizaciju odnosno izvođenje nastave. Prisustvo Turaka kao izvršne i konačne vlasti u gradu predstavljalo je nepremostivu prepreku u sprovođenju obima gradiva i kvalitetnog programa. Isto tako i sami učitelji su posedovali skromno opšte znanje odnosno poznavanje predmeta koje su predavali. Pa ipak, mnogi istraživači prosvetne situacije i školskih prilika tog vremena se slažu da je rad Spiridona Jovanovića bio „apostolski i epohalan i da je o njemu pisala strana literatura“. Koliko su Spiridon Jovanović, Atanasije Petrović i ostali saradnici uspeali da učvrste osnovnu školu u Nišu, vidi se i po podacima iz ondašnjih srpskih novina koje su izlazile u oslobođenom delu (Nikolić 1933, prema: Milovanović, 1975, 44).

Naravno, javnost u Srbiji je bila izuzetno naklonjena ovim učiteljima, a to vidimo iz „Novina čitališta beogradskog“ koje, pišući o niškom vladici Nićiforu (1847-1848), beleže sledeće:

„U Nišu ima tri sprske i jedna grčka škola koja je ovaj višerečeni (nazovi) vladika s njegovim postupcima prema učiteljima hotjeo u najgori neporedak dovesti, i tek onda, kada se neki dobrotvori školski, čujuć od učitelja za njegov postupak, izjasnili i njemu baš u oči kazali da on u njihve narodne škole ništa ne dira i u njih se ništa ne meša, počem ni jezika srpskog ne zna a kamoli da učiteljima kakvo nastavljenije o učevnim predmetima dade i sada u ovim školama već ima 350 đaka, od kojih se možemo nadati za nekoliko godina da će i prilično izučeni kako u poslu tako i u računu biti“ (Novine Čitališta beogradskog, br. 49/1847, prema: Milovanović, 1975, 45).

Tih 30-ih godina XIX veka, u svim školama Kneževine Srbije nije bilo više od 6.200 đaka. U odnosu na taj broj, može se reći da je broj učenika u Nišu bio sasvim solidan. Ipak, broj onih koji su završavali sva četiri razreda, bio je mnogo manji. Vremenom, u Nišu se stvorio izvestan broj pismenih osoba koje su se povremeno pretplaćivale odnosno kupovale nova izdanja knjiga ili novina koja su stizala iz Beograda, Beča i drugih krajeva. Tako su na Dositejevu „Ižicu“ i na „Mezimca“ (oba izdanja 1836. godine) iz Niša bili pretplaćeni: arhiepiskop i mitropolit Grigorije, zatim trgovci Kosta Todorović, Nikolče Sotirović, Spiridon Jovanović i dr. ukupno, oko dvadesetak ljudi. Na „Kasiju Caricu“ od Milovana Vidakovića bila su iz Niša pretplaćena tri trgovca. Poznato je čak i da su pojedini (bogatiji) roditelji iz

Niša, svoju decu slali na školovanje preko granice, tj. u Čupriju, Jagodinu, Kruševac, ili čak i u Beograd (Milovanović 1975, 45).

Učitelji su, Todora Nastasijevića, koji je učio školu u Nišu, poslali na dalje školovanje u Beograd, a on se 19. februara 1854. godine „obratio Popečiteljstvu prosvete za blagodejanije“ (pomoć, stipendija). Samo godinu dana kasnije, ovaj učenik se ponovo obratio popečitelju za pomoć da bi završio nauke i da se onda vrati u mesto rođenja. Odobrena mu je pomoć od tri talira mesečno (Novine Čitališča beogradskog, br. 49/1847. prema: Milovanović 1975, 45).

3.9 Učitelj Atanasije Tasa Petrović

Sagledavši početke njegovog rada, kada je samo zamenjivao Spiridona Jovanovića, ili kasnije kada je samostalno predavao – uviđamo da je jedan od tih sledbenika svakako bio Atanasije Petrović ili u narodu poznatiji kao Učitelj Tasa.

Rođen je u Nišu 1824. godine, u siromašnoj porodici Petrije i Petra Nikolića. Budući bez mnogo para, roditelji su ga sa sedam godina poslali na zanat. Izbor je bio veliki, međutim, u najunosnije pozive tog doba, smatran je posao sveštenika dok je učiteljski zanat, današnjim rečnikom rečeno, smatran tek vrlo perspektivnim. Atanasije Petrović se opredelio da radni vek provede u školi.

Budući učitelj Tasa je imao više učitelja na početku svog obrazovanja. Osnovnu pismenost dobio je od popa Cvetka. Ovaj sveštenik, „pošto nemađase škole, ućase đake u svojoj kući sa platom od 2 groša mesečno od đaka, a sem ovoga docnije se ućase i kod ondašnjeg đakona Grigorija koji u to vreme postao vladika niški.“ (Petrović 1937, prema: Milovanović 1975, 48)

Školovao se u tzv. „popovskoj školi“ koja je u Nišu postojala od 1830 do 1832. godine. Učitelj mu je bio i Dimitrije (Nikola) Kratovalija Đeordžević, sveštenik i učitelj grćke škole u Nišu. Grćki jezik je naućio kod izvesnog sveštenika Petra, a kada je u Niš došao Spiridon Jovanović, donevši sa sobom plan i naćin rada kao u Vojvodini, roditelji mnoge dece su uvideli prednost ovakvog ućenja, pa je tako i Atanasije postao ućenik Spiridona Jovanovića. Kod njega je završio četiri razreda „uredne škole“ sa odličnim uspehom i odmah se počeo spremati za učitelja iz nekoliko predmeta: "slaveno srpska gramatika“, „crkvena istorija“, „srpska ćitanka“, „katihizis“, „raćun“ itd. Kod ovog učitelja, Atanasije je položio učiteljski ispit sa odličnim uspehom. U to vreme, u Srbiji nije bilo učiteljskih škola već je bio obićaj da učitelj svoje najbolje ućenike priprema za učiteljski poziv. Paralelno sa obrazovanjem, Atanasije Petrović je redovno pevao za pevnicom u crkvi. Istini za volju,

njegovo obrazovanje nije teklo sistematski, ali i pored toga, u ondašnjim okvirima, njegov stepen pismenosti je bio veliki.

Prvi dani učiteljskog posla Atanasija Petrovića desili su se 1840. godine, kada mu je bilo 17 godina. Usled povećanja broja đaka, Spiridon Jovanović ga je tada proizveo u svog kalfu (pomoćnika). Sa njim je radio čitavih 15 godina zajedno. O početku učiteljskog rada Atanasija Petrovića, Stojan Novaković piše:

„Kada je 1840. godine broj učenika u niškoj školi narastao na 200, učitelj Spiridon, u dogovoru sa mitropolitom i školskom opštinom, postavi Atanasija Petrovića za mlađeg učitelja, i u početku mu odvoji 80 đaka kao drugu klasu. I on im je predavao časlavac za čitanje, račun, istoriju crkve, katihizis, pisanje po pregledalicama“ (Novaković 1890, 233-235, prema: Milovanović 1975, 49).

U pisanim podacima o Učitelju Tasi, nalazimo podatak da je na početku svoje učiteljske karijere, kao „mlađi učitelj“ iz školskog fonda dobijao platu od 50 groša mesečno. Ovaj iznos je vladika Venedikt kasnije povećao na 100 groša. Svestran po svojoj prirodi, Atanasije Petrović je pored ovog posla, radio i kao pisar u mitropoliji, dok je u crkvenoj opštini radio kao računovođa, a tokom bogoslužjenja i pevao za pevnicom. Njegovi savremenici se slažu da je „Raspomagao veštinama, da podide turskim vlastima i paši da zadobije njihovo poverenje“, a čime god se bavio – uvek je i neumorno radio na buđenju svesti u narodu“ (Petrović 1937, prema: Milovanović 1975, 50).

Turcima u Nišu se nikako nije dopadalo to što su u ovaj grad dolazili učitelji iz Srbije. Zbog toga je Učitelj Tasa uživao njihovo poverenje što je takođe bitno doprinelo da obavlja učiteljski posao u dugom vremenskom periodu, uživajući veliki ugled u varoši.

3.10 Mešovita muško-ženska škola učiteljice Anastasije – Naste Dimitrijević

Pre nego što nastavimo sa hronološkim opisom razvoja prosvete u Nišu, morali bi da se zadržimo na jednom fenomenu iz 1844. godine.

Naime, kako se broj pismene dece povećavao i kako je postao uočljiviji značaj pismenosti - građani Niša su nastojali da omoguće školovanje i ženskoj deci. Do 40-ih godina XIX veka, usled socijalnih prilika i patrijarhalnog vaspitanja, podrazumevalo se da u školu mogu ići samo muška deca. Velike razlike nije bilo ni u oslobođenom delu Srbije. Ipak, 23. novembra 1844. godine, u sklopu zakonodavne aktivnosti ustavo-braniteljske vlasti u Kneževini Srbiji donet je prvi opšti zakon o školstvu „Ustrojenije javnog učilišnog nastavljenija“, u kome se, između ostalog, prvi put govori i o školovanju ženske dece. Zadaci, organizacija i sadržaj plana „ženskih“ škola donet je par godina kasnije (3. jula 1846. godine) u posebnoj uredbi: „Ustrojenije devojački učilišta“. To „ustrojenije“ je predviđalo da

školovanje ženske dece počne sa šest godina i da se odvija kroz tri razreda, u ukupnom trajanju od šest godina. Devojčice su učile u prepodnevni satima dok su popodnevni sati bili određeni za ručni rad (Ćunković 1971, 29-30 i 38, prema: Milovanović 1975, 50).

Baš u vreme prvih niških učitelja, u ovom gradu je, takođe kao predavač radila i Anastasija – Nasta Dimitrijević. Ćerka Jove Filotijevića, doseljenika iz Prizrena. Ona je bila prva niška učiteljica i smatra se začetnikom planskog, redovnog obrazovanja ženske dece u Nišu. Godine 1845. u Nišu se otvara mešovita škola, koja će kasnije prerasti u žensku školu. Anastasija je rođena u Prizrenu oko 1816. godine. Još u detinjstvu je ostala invalid (leva ruka i leva noga bile su joj paralizovane). Njeni staratelji su je doveli u Niš, a tokom rane mladosti zarekla se da se nikada neće udavati. Često je oblačila mušku garderobu, a u narodu su je povremeno nazivali „daskal devojka" (devojka učitelj). Iz jednog pisma, koje je u poznom dobu svog života uputila srpskom ministru školstva, saznajemo da se za učiteljski poziv spremala kod Spiridona Jovanivća, kojeg je ona neizmerno cenila (nazvala ga je „neumrlim čovekom“). Dalje, ona kaže

„Nikad moja škola, nije imala manje od stotinu đaka. Na potpuno zadovoljstvo ovdašnjih građana ja sam neprestano ovde u Nišu bila kao privatna učiteljica petnaest i kao opštinska dvadeset pet, svega četrdeset godina" (Milovanović 1975, 52).

I pored ugleda u narodu koji su uživali ondašnji prosvetitelji, učiteljsko zanimanje nije spadalo u zanate koji bi garantovali bezbrižnu starost tj. dobru zaradu. Plata je dobijana iz tzv. fondova, odnosno od dobrovoljnog priloga, a kasnije od neke vrste poreza. Samo tri do četiri godine pre oslobođenja Niša (1878. godine), zbog starosti, izgubljenog sluha, oslabljenog vida i opšteg pogoršanja zdravlja, Anastasija Dimitrijević je prestala da radi u školi. Bez porodice i ušteđevine, ova žena je morala da moli milostinju. Prilikom svoje posete Nišu, kneginja Natalija joj je dala 16 dukata cesarskih, ali to ni izdaleka nije bilo dovoljno za život. Zbog toga je bila prinuđena da se obrati vlastima u Srbiji za neku vrstu apanaže ili barem jednokratne pomoći.

U Arhivu Srbije, postoji njeno pismo, datirano na 17. decembar 1880. godine koje se završava rečima:

„Ne znam kome da se drugome za pomoć obratim do Vama, gospodine ministre, Vas najučtivije i najpokornije molim, smilujte se na me siroticu i s prizrenjem na moj toliko godišnji rad izvolite narediti da mi se iz državne blagajne kao penzija ma i najmanje mesečna pomoć izdaje. Milost, milost, gospodine ministre, i opet velim odobrite mi i najmanje blagodejanje, ja ću od svega srca biti blagodarna. Odobrite mi malu pomoć da mogu najnužnije potrebe imati dok još za ovo nekoliko dana svevišnjem budem dušu dala" (Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete, F - Š, br. 251/1881 prema: Milovanović, 1975, 52).

U to vreme, ministar prosvete u Kneževini Srbiji bio je Stojan Novaković. On je ovu molbu prosledio Narodnoj skupštini, sa predlogom da joj se odobri 300 dinara godišnje kao stalna pomoć. Odlukom koju je potvrdio i knez Milan Obrenović, izdat je nalog: „Da se Anastasiji Dimitrijević, bivšoj učiteljici u Nišu pre oslobođenja, može izdavati godišnje izdržavanje iz sume budžetom određene na izdržavanje učiteljskih udovica i siročadi" (Milovanović 1975, 52).

Osim „zle sudbine“, na osnovu ovog pisma, ali i na osnovu ostalih zapisa, da se primetiti učtivost i pismenost Anastasije Dimitrijević. Njeni učenici su svakako imali priliku da uče prva slova i stiču nova znanja od veoma posvećene i prosvetiteljskom radu predane učiteljice. Po svemu sudeći, njen rad u školi, prema sadržaju i metodi, nije zaostajao za radom učitelja Spiridona Jovanovića ili Atanasija Petrovića, sa kojima je, i inače bila u stalnom kontaktu i sa kojima je delila i zlo i dobro pri utemeljenju osnovnog školstva u Nišu. Najviše podataka o ovoj učiteljici ostavio nam je Petar Kostić u svojoj knjizi "Prosvetni i kulturni život Pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX i početkom XX veka" (Skoplje, 1933. god.). Od njega saznajemo da je učiteljica Nasta, najpre radila u svom rodnom Prizrenu. Budući da je njen otac Jova Filotijević bio sveštenik, pretpostavlja se da je upravo on i naučio osnovnoj pismenosti. Druga učiteljica, za koju se pouzdano zna da je radila u Nišu, bila je Jelisaveta Jeremić. Ona je počela da radi kao učiteljica „ženske škole“ 1871. godine, kada je Anastasija Dimitrijević počela sve češće da odsustvuje sa nastave usled bolesti. Posle nje, došla je Mileva Novičić. Učiteljica Anastasija Dimitrijević umrla je 1886. godine, kada joj je bilo sedamdeset godina (Milovanović 1975, 53).

3.11 Prve osnovne škole u okolini Niša

Uporedo sa osnivanjem škola u samom gradu Nišu, podjednako je važno istaći da su sredinom XIX veka otvarane škole i u okolnim mestima. Turska vojska se sve češće povlačila iz sela u velike garnizone (u gradove) a za njima su se selili i osmanlijski veleposednici (spahije) čiju su zemlju, deo po deo, otkupljivali hrišćani koji su u toba već dobijali pravo da kupuju zemlju. Upravo ti, bogatiji Srbi iz okolnih sela, trudili su se da omoguće svojoj deci obrazovanje. I dok su iz pojedinih sela, seljaci slali decu u Niš, u selima Gornji Matejevac, Miljkovac, Kamenica i Donji Matejevac otvorene su prve škole.

Osim lokalnih, seoskih sveštenika, prvi učitelji su bili stanovnici tih sela koji su se pismenosti učili u Nišu. Prva predavanja su obavljana u domovima dece čiji su roditelji bili u stanju da plaćaju dolazak učitelja. Naravno, broj polaznika nije bio veliki tako da su učitelji obavljali taj posao uzgred, posle obavljanja svojih osnovnih, radova u polju ili stočarstvu, što

je iziskivao život na selu. Kao i u gradu, deca su učila iz bukvara, časlovca i psaltira. Zna se da su učitelji na početku zarađivali skromnih 180 groša, da bi u oči samog oslobođenja njihova plata narasla na 800 groša. (Đorđević 1896, 36 do 45, prema: Milovanović 1975, 54)

I pored relativno ranog početka rada ovih škola, na žalost nema mnogo pisanih podataka o planu i ostalim detaljima u vezi sa učenjem srpske dece u selima oko Niša. Iz ono malo zapisa do kojih se može doći u arhivima ili crkvama, zna se da je rad bio često prekidan. Prva škola u Gornjem Matejevcu osnovana je 1837. godine, a prvi učitelj je bio Antanasije Radosavljević iz Kragujevca. Tridesetak godina kasnije (1868. god.) tu je predavao Jovan Popović – Vane, rodom iz samog Matejevca. Njegov učitelj je bio Atanasije Petrović, a u svoje selo se vratio iz Beograda, u koji je bio poslat dve godine ranije na doškolavanje u Bogosloviji.

Zahvaljujući letopisu gornjomatejevačke škole, vidimo da su u ovu školu dolazili da rade mnogi učitelji iz okoline (Đorđe iz Sićeva, Zdravko iz Malče, Boško i Vasko iz Niša, Vučica Petrović iz G. Matejevca i dr.) Pre no što će seljaci izgraditi školsku zgradu, nastava je održavana po kućama, a na prvom popisu stanovništva, odmah po oslobođenju, u ovom selu je živelo žezdeset pismenih muškaraca i samo jedna pismena žena (Istorijski arhiv – Niš, Knjiga poklona, prema: Milovanović 1975, 55).

U susednom, Donjem Matejevcu, prvi učitelji su bili Vasilije (Vasko) Popović i Nikola Cvetković. U crkvenoj knjizi „Opšti minej“ (Moskva 1841.) sačuvanoj u Donjem Matejevcu, na margini stoji zapisano: „Učitelj Vasko Popović iz Niša u Matevce učio: Decu: potpisao se da se znaje“. Očito je da su u to vreme ovaj i drugi učitelji za pisanje obilato koristili margine crkvenih knjiga, jer je u jednoj drugoj (Osmoglasnik) napisano da je Vasko Popović bio rođen „na 1836 leto i kad je učio ondak je bio 1857 leto juli 26. 1857 leto“. Ako su ovi podaci tačni, onda je Vasko nesumnjivo bio učenik Spiridona Jovanovića. Takođe, na poslednjem praznom listu knjige Opšti minej piše: „Sije opštak Dolno matevački manastir svetomu Randelu. Potpisa učitelj Nikola Cvetković iz Niš: Na 1865: leto oktovri 26 den“ (Milovanović 1975, 56).

U ovoj potrazi za seoskim učiteljima toga doba, još jedno ime nalazimo u crkvi u Gornjem Matejevcu na margini knjige Triod Cvetni-pentikostar, izdate u Moskvi, 1837. godine: „Konstandin učitelj u Matevce Dolno leto 1847“. Na Oktoihu, knjizi koja je u vlasništvu iste crkve, pominje se opet ovaj učitelj u tekstu koji se završava: „Ljubit vašu desnu ruku ja Kostadin učitelj vaš iskreni i jesam vaš učitelj na 1847 leto“. Sa margina nekih knjiga u, susednom, Donjem Matejevcu vidimo da su u tom selu predavali: Đorđe Marinković i Cvetko Đorđević iz Pirota, koji je u turskom periodu radio kao učitelj i u Vetu, Moklištu i Beloj Palanci (Istorijski arhiv Niš (takođe: Rukopisno odeljenje Narodne biblioteke, Beograd)

Nikolić 1930, takođe: inv. 68, fas. 11, zapis br. 21, 19, 22 i 34. prema: Milovanović 1975, 56).

Zanimljivo je da većina ovih sela u kojima su nicali prve škole, leži severno od Niša, dakle neposredno uz ondašnju granicu sa Srbijom. Jedno od tih sela je i Kamenica u čijem ataru se, četrdesetak godina ranije, vodila legendarna bitka na Čegru. U Kamenici je kao učitelj od 1847. godine radio Damjan Mitrović, rodom iz Kneževine Srbije. Pre toga je neko kraće vreme radio kao učitelj u Nišu, a zatim u Donjem Matejvcu i Pirotu. O radu učitelja u okolnim selima čak i 20-ih godina XIX veka, govori opet jedan zapis sa margine gornjomatejevačke knjige „Psaltir“ (Moskva, 1857. god.): „Popa Đorđa pop Jovanović ot Gorno Matevci gnige učil u Kamenicu na 1820 leto daskal Stanko Stevanović ot Niš.“ (Milovanović 1975, 57) Po mišljenju Miroslava M. Milovanovića, autora knjige „Osnovno školstvo Niša i okoline u 19. i početkom XX veka“ (Gradina, Niš 1975.) pravopis koji je korišćen u tom zapisu jeste sa početka XIX veka, ali je podatak mnogo godina kasnije zapisan, tako da nije sigurno da li su podaci tačni. Ukoliko jesu, onda je dotični učitelj Stanko bio savremenik Dimitrija Georgijevića-Kratovalije, učitelja grčke škole u Nišu (Milovanović 1975, 57).

Ova dva sela (G. Matejvac i Kamenica) biće prva sela u tom kraju koja će se naći na spisku „Odbora za škole i učitelje u porobljenim krajevima“ koji će iz Srbije, tajnim kanalima, snabdevati knjigama učitelje i đake.

Posle oslobođenja (1878. godine) država Srbija je redovno slala revizore u ove krajeve, kako bi sagledali situaciju i odredili tok daljeg delovanja i razvoja države, pre svega u trgovini, ali i prosveti. Zahvaljujući jednoj od tih revizija, danas imamo zapis Dr. Tihomira Đorđevića koji je, prilikom revizije rada u osnovnoj školi u Donjoj Trnavi (selo blizu Niša) školske 1893-1894. godine razgovarao sa Milojem Stošićem iz D. Trnave, kojem je tada bilo oko sedamdeset godina i kojeg su zvali Đak, jer je bio prvi đak u selu:

„Pre pedeset godina (tj. 1843/44), dolazili su pismeni ljudi iz Srbije ili odande iz okoline i otvarali privatne škole. Jednu takvu školu otvorio je u miljkovačkom manastiru (u sadašnjem srezu niškom, u blizini D. Trnave) neki Marko iz sela Davidovca (u svrljiškom srezu) i u nju je Miloje Stošić prvi put počeo da uči. Posle Marka otvorio je školu neki Raša iz sela Vrela (selo blizu D. Trnave), koji je učio knjigu negde u Srbiji, te je Miloje u njega završio školovanje. Docnije je taj učitelj Raša postao sveštenik...“ (Milovanović 1975, 57).

Za učiteljski rad svaki đak je plaćao po 100 groša mesečno, a pored toga davao je i poneki poklon. Kad đak izuči bukvar ili časlovac, onda daskal (učitelj) dobije na poklon čarape, peškir, tkanice ili nešto drugo. Osim školom, učitelj se bavio i zemljoradničkim poslovima ili

nekim zanatom (Đorđević 1895, 956-958, prema: Milovanović 1975, 57). U ovu školu su dolazila deca i iz susednih sela: Trnave, Paligraca, Cerja, Velepolja itd.

Od 1840. godine u ovom selu su decu učila braća Miljko i Jovan Arandelović. Oni su u crkvenoj porti počeli „da uče deset mališana azbuci, psaltiru i zemljopisaniju“, zapisao je Đorđević koji tvrdi da je po Miljku Arandeloviću selo dobilo naziv „Miljkovac“. On se poziva na "Nekrolog", Sotira Popovića u kojem stoji da je „selo Miljkovac dobilo ime po popu Miljku, koga su Turci, kao pobornika za oslobođenje, pretukli, tako da je od zadobijenih rana umro“ (Pregled crkve eparhije niške, 1929, 78, prema: Milovanović 1975, 58).

Miljkov sin Sotir je nastavio da radi kao prosvetitelj dece tog kraja. Bio je učenik Atanasija Petrovića, a predavao je od 1865. do 1869. godine. Razlog za zatvaranje škole, Turci su našli u činjenici da je selo bilo „buntovničko te da će svirepo postupati ako se škola ponovo otvori“ (Pregled crkve eparhije niške, isti zapis, prema: Milovanović 1975, 58).

Po zatvaranju škole 1869. godine, Sotir je radio zemljoradnički posao, a bavio se i trgovinom. Posle oslobođenja od Turaka bio je 1883. godine narodni poslanik za srez, a kasnije i za okrug niški. Dok je radila, ova škola je okupljala stalno između trideset i četrdeset učenika koji su učili iz bukvara, psaltira, časlovca i mesecoslova. Zanimljivo je da su učenici najčešće međusobno učili jedni druge. Učitelj bi povremeno odredio najboljeg među njima i on bi dobio nadimak „prvi đak“ ili „kalfa“. Taj učenik nije bio samo zadužen da uči drugu decu već i da pomaže učitelju. Tihomir Đorđević, revizor Kraljevine Srbije zabeležio je da je Miloje Stošić prilikom razgovora doneo u peškiru uvijene knjige iz kojih je svojevremeno učio: psaltir, časlovac i mesecoslov. Na njima je pisalo da je psaltir kupljen 1848. godine za 20 groša, mesecoslov 1846. za 26 groša, a časlovac iste godine za 17 groša. Bilo je tu i deset pisanki (propisa), od kojih je Đorđević uzeo dve. Jedna od njih je iz prve faze savlađivanja pismenosti, kada se učila azbuka, a druga kada se pisanje već dobro naučilo. Očito, reč je o svojevrsnim „vežbankama“ ili tzv. „radnim listićima“ kakve koriste i danas đaci. Miljkovačka škola se je nalazila u sasvim običnoj zgradi, đaci su sedeli na klupama od grubih dasaka, koje su bile pobodne u zemlju. Ispred đaka su se nalazile isto takve klupe, samo nešto više. Na njima su držane knjige i pribor. Đaci su, inače, bili odrasli i mogli su imati i do dvadeset godina života. Razreda nije bilo. Svako je išao u školu dok je, po ondašnjim pojmovima, ne bi završio (Đorđević 1895, prema: Milovanović 1975, 58).

Budući da su časlovac i psaltir bili redovna literatura, jasno je da učenici Niša i okoline decenijama nisu odmakli dalje od crkveno-manastirskog načina opismenjavanja. Izučavanje računa i zemljopisa svakako je dosta doprinosilo širenju opšteg znanja, ali pritisak

crkve je bio isuviše veliki da bi se u škole uvodili svetovni sadržaji, poput onih u Evropi ili ponegde u oslobođenoj Srbiji.

3.12 „Vzajmnoučitelna“ škola - rad sa velikim brojem učenika

Posle smrti Spiridona Jovanovića, glavni učitelj u Nišu je postao Atanasije – Tasa Petrović. Reč je o drugoj polovini XIX stoleća kada je Otomanska imperija znatno počela da slabi i kada je njihova politika prema okupiranim narodima bivala sve rigoroznija. Zbog blizine granice sa Kneževinom Srbijom, taj pritisak se posebno osećao u Nišu i okolini. Turci su zbog toga, u tom kraju počeli da forsiraju eventualno otvaranje jedne bugarske škole, budući da je u Nišu, a posebno u predelima istočno od Niša živeo izvestan broj pripadnika te nacije. Na taj način, Turci bi izašli u susret bugarskom nacionalističkom pokretu koji je jačao, a logika je bila jasna: veće prisustvo Bugara u Nišu, znači istovremeno i udaljavanje Srba od tadašnje Kneževine Srbije. Ovakvu politiku, niško građanstvo je odmah prepoznalo i počelo pružati otpor.

Vrlo brzo su turske vlasti iznova naredile da „vladike i Crkveno-školski odbor nikoga iz Srbije ne smeju primiti za učitelja“. Smrću Spiridona Jovanovića (oko 1855. godine), prosveta i kultura u Nišu su mnogo izgubili. Pored toga, još jedan od viđenijih učitelja, Sava Radojičić, otišao je u Veles (danas u Makedoniji), a Nikola Barutlić je bio otišao u Pirot. Kao specifičnost njegovog rada sa đacima – važilo je insistiranje na lepom pisanju i izražavanju. Na njegovim časovima, učenici su pisali često radove na zadatu temu, kao i tapije, ugovore i sl. Petar Niketić u svom radu „Škola i školovanje u Nišu do oslobođenja od Turaka“ (str. 432 - 443), kaže da je Nikola Barutlić „još za života Spiridona Jovanovića bio jedan od glavnih učitelja u Nišu“. Rođeni Jagodinac, u Nišu se oženio, a nakon tri godine učiteljskog rada, preselio se 1848. godine u Pirot. Dve godine kasnije, vratio se u Niš, da bi 1857. ponovo otišao u Pirot. Ovaj učitelj se spominje i u Lovrićevoj „Istoriji Niša“ iz 1927. godine, na str. 66, kada je „usled sve težeg položaja seljaka i velikih spahijskih dažbina - poslata jedna delegacija da izloži u Carigradu stanje u Nišu. Atanasije Petrović, kao najpismeniji čovek u varoši, napisao je u ime naroda punomoćja za delegate. Zbog toga, zajedno sa vladikom, umalo nije platio glavom“ (Nikolić 1924, 98, prema: Milovanović 1975, 60).

Kada je iz Niša otišao i učitelj Dimitrije Pop-Nikolić, u ovom gradu je ostalo samo troje učitelja: Anastasija – Nasta Dimitrijević, Dimitrije Stojanović i Atanasije – Tasa Petrović. Učenika je bilo sve više, a političke prilike bivale su sve teže. Turci su uveli mnogo jaču kontrolu na granici tako da je i knjiga bilo sve manje. Tih, 60-ih godina XIX veka, niško obrazovanje je počelo da zaostaje za onim u Kneževini Srbiji. Za razliku od nabavke knjiga

na srpskom jeziku, dopremanje knjiga na bugarskom je proticalo bez ikakvih problema. Zbog toga je Crkveno-školska opština prihvatila predlog vladike Janićija (1850-1858) po kojem je jedan učitelj mogao da radi i sa dve stotine učenika istovremeno (Niketić 1895, prema: Milovanović 1975, 63).

Ovakav tip škole nazivan je onda „vzajmnoučitelna (uzajamnoučitelna) škola“. O tome ima dosta pisanih dokaza, a jedan od njih se nalazi na listama prenumeranata (pretplatnika) za ondašnje knjige, poput „Presada mudrosti“ Atanasija Petrovića:

Ученицы прве школе.

Благонадеждный ученикъ Михаилъ Костандиновъ 1. Стоянче Стефановъ Баштованцискій 1. Стоянче Денчиъ бакалскій 1. Гаврилъ Стефановъ дуанцискій. 4. кн.

Ученицы взаимноучителне школе.

Науколюбивый ученикъ Петаръ Ивановъ 1. Михаилъ Викторовъ 1. Сотиръ Ивановъ Ахтарскій 1. Тодоръ Пешинъ Тодоровъ 1. Браѣ Станковъ Михаилъ и Таско Бакалски 2. Стефанаъ Х. Ђорѣвиъ 1. Христа Пешинъ каламачкискій 1. Петаръ Златковъ куюнцискій 1. Тодоръ Стоиновъ терзиски 1. Гаврилъ П. Миловановъ 1. Гаврилъ Петковъ калайински 1. Тодоръ Костандиновъ алачки 1. Наѣ Тасинъ 1. Георгій Крстинъ 1. Димитрій Гавриловъ 1. Димитрій Петковъ 1. Мита Ђорѣвиъ касапски 1. Никола Цветковъ фурунцискій. 21. кн.

Deo spiska pretplatnika na „Presad mudrosti“

(Milovanović 1975, 62)

Iz ovog podatka takođe vidimo da među prenumerantima ima učenika spomenute „Uzajamnoučitelne“ škole, ali i tzv. „Prve škole“. Pretpostavka je da se razlika sastojala u tome što su neki učenici pohađali školu u prvoj, staroj školskoj zgradi i bilo ih je malo, dok je ogromna većina sedela u opštinskoj, velikoj školskoj zgradi, sagrađenoj 1843. godine. U prvoj je predavao isključivo učitelj, na stari, već ustaljeni način, dok su u drugoj školi njemu pomagali stariji i bolji đaci koji su podučavali mlađe polaznike. Na nemačkom govornom području ovakve škole i nastavni programi su poznati kao *Mehrstuifenklasse* (www.mehrstuifenklassen.info).

Pri tako velikom broju đaka, vežbe čitanja su se uglavnom odvijale tako što bi učitelj okačio velike ispisane papire o zid sa kojih bi đaci glasno čitali. Kada je godine 1856. Grk Konstantin (pisar vladike niškog Janićija) doneo iz Plovdiva pedeset tabaka štampanih bugarskih slova za šticu (slovaricu) uz još bugarskih tekstova za čitanje, Nišlije su shvatile kuda to vodi. Učiteljima i roditeljima dece je bilo jasno da je uvođenje bugarskog jezika dobilo blagonaklonost i samog vladike, tako da je Atanasije Petrović 1858. godine započeo rad na izdavanju knjige "Presad mudrosti" (Niketić, 1895, 432-443, prema: Milovanović 1975, 63).

Na radu u školi, Konstantin je ostao samo tri meseca. Ubrzo je otišao iz Niša, a u opštinskoj školi je ostao Atanasije - Tasa Petrović kao vodeća ličnost školstva u Nišu. Kako su Turci i Bugari i dalje sprečavali dolazak školovanih učitelja iz Srbije, prvi i glavni problem predstavljao je nedovoljan broj obučenih učitelja. Zbog toga je Atanasije zadržao metod rada sa velikim brojem učenika koji je podrazumevao da jedan deo nastave vode stariji učenici. Oni su, zajedno ispisivali tekstove na tzv. „sricatelnim tablicama“ od reči i rečenica na srpskom jeziku koji se govorio u Nišu. Ovi tekstovi su predstavljali solidan metod za utvrđivanje čitanja u prvoj fazi savlađivanja osnovne pismenosti sve dok političke prilike (oko 1864. godine) nisu omogućile da se udžbenici, originalne tablice i štice, mogu dopremiti iz Beograda. Što se programa tiče, prvi razred, đaci su počinjali učenjem „imena slova“ i čitanjem, a u drugom su nastavljali čitanje i počinjali pisati. U trećem razredu čitan je časlovac, a u četvrtom psaltir. Tada su đaci već počinjali da uče i slaveno-srpsku gramatiku, zemljopis i crkvenu istoriju. Niketić detaljno opisuje metod rada pri tako velikom broju đaka. Naime, Konstantin je već bio pričvrstio ispisana slova i reči na drvene daščice - tablice, i, tako uramljene, postavio ih po zidovima učionice na udaljenosti od jednog metra. Ispred svake drvene tablice, na podu je bio prikovan drveni obruč. Učenici prvog razreda bili su podeljeni na desetine, a stariji i iskusniji đaci su se zvali „desetari“. Oni su stajali na drvenom obruču, oko kojeg su bili raspoređeni đaci. Desetar je štapićem pokazivao slova i reči, a učenici bi čitali na glas. To je bio metod za učenje čitanja. Što se pisanja tiče, tu je glavni problem predstavljao nedostatak pribora. Zbog toga su se u mnogim školama učitelji i đaci služili vlažnim peskom. Kosta Glišić je završio učiteljsku školu u Nišu, a predavao je u Leskovcu (tridesetak kilometara južnije od Niša). On je u svom delu „*Ča Mitina škola*“ napisao da je školovanje u Leskovcu i Nišu za vreme Turaka bilo slično („Učitelj” 1897, 237, prema: Milovanović 1975, 64).

On beleži da je u učionici tada bilo „dvadeset i nekoliko dugačkih klupa, dve velike i jedna mala drvena tabla. jedan veliki sto i tri stolice, a na zidu mnogo uramljenih sricatelnih

tablica“ U leskovačkoj „Ča Mitinoj školi“, klupa sa peskom se nazivala „pesoč“, u njoj su sedeli početnici koji su šiljatim predmetima uvežbavali pisanje po vlažnom pesku. Po naučenom pisanju, oni bi prelazili u druge klupe, iza „pesoč“ na kojima su se nalazile zalepljene pregledalice za pisanje. Pribor za pisanje činile su tablice ili pisanke, hartija, olovka (plajvaz), pero i mastilo. I nad ovim učenicima, nadzor je vršio neki stariji učenik. Zanimljivo, ovi stariji učenici, koji su pokazivali mlađima, zvali su se „diktatori“!

Oni su bili uglavnom učenici trećeg ili četvrtog razreda. Za njih je bila organizovana nastava u posebnim prostorijama. Sa njima su radili učitelji koji su rad sa najmlađim polaznicima samo nadzirali, organizovali i eventualno kažnjavali. Ovakvo stanje je trajalo sve do 1864. godine. Metod naravno nije omogućavao dobre rezultate, no bio je to pokušaj da se spreči uvođenje obrazovanja srpske dece na bugarskom jeziku. Vraćanje starom metodu gde su đaci raspoređeni po učionicama sa većim brojem učitelja počinje 1864. godine, dolaskom novih učitelja iz Srbije. Od 1866. godine sve više Nišlija odlazi na školovanje za učiteljski poziv u Beograd. Po uspešnom završetku tog školovanja, gotovo svi bi se vraćali u Niš i tamo, sa učiteljem Atanasijem Petrovićem uspostavljali onakav red, kakav je bio po školama oslobođenog dela Srbije (Milovanović 1975, 63-65).

Bugari su imali još jedan pokušaj da uspostave školu na svom jeziku 1872. godine, međutim – ta škola je zatvorena posle samo četiri meseca jer nije bilo dovoljno dece koja bi pohađala tu školu. Bugarski pisac Čilingirov, kao razlog za zatvaranje škole na bugarskom, navodi da je „u Nišu, koji pripada Staroj Srbiji, zagospodario srpski jezik, a da se bugarskom jeziku pruža otpor“ (Hadži – Vasiljević 1928, 339 prema: Milovanović 1975, 65).

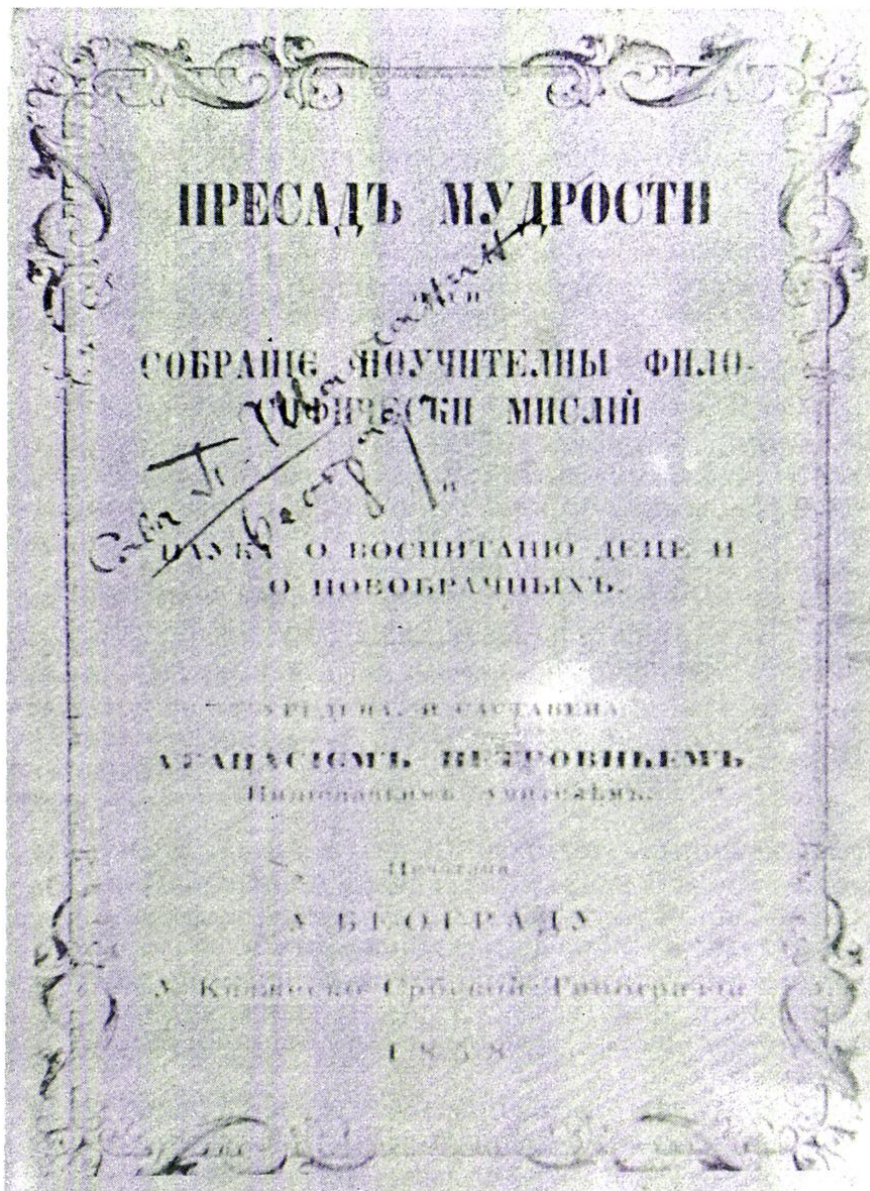
Zbog svih navedenih poteškoća i ogromnog uticaja teških političkih činilaca na prosvetni sistem u Nišu, štampanje prvog udžbenika nekog niškog autora predstavljalo je pravo malo revolucionarno delo. To se dogodilo 1858. godine. Tada je, naime, u Beogradu izašla knjiga „Presad mudrosti“ Atanasija Petrovića. Činjenica da ova knjiga ne predstavlja ništa novo u literaturi, nije umanjila vrednost ove knjige, pre svega po značaju za kulturu i obrazovanje Niša. Naime, bilo je to prvi put da neki niški autor izda sopstvenu knjigu.

3.13 "Presad mudrosti"

U želji da stane na put upotrebi stranih, pre svega bugarskih knjiga u niškoj školi, učitelj Atanasije – Tasa Petrović počeo je da priprema sopstveni udžbenik, po uzoru na one iz Kneževine Srbije. Njegova želja je bila da pripremi i izda knjigu koju bi đaci koristili istovremeno kao zbirku podobnih priča i vežbanku za čitanje. Učitelj Tasa je u ovom svom naumu očito imao podršku nekih viđenijih ljudi ne samo iz Niša već i Srbije. Njegov sin će

mного godina kasnije izjaviti da je „po ovom poslu njegov otac bio u tajnom sporazumu sa mitropolitom Mihajlom“ (Niketić 1895, prema: Milovanović 1975, 67).

Na osnovu tadašnjih zakona osmanlijske države, Atanasije Petrović je smeo potpuno legalno da izda ovakvu knjigu. Međutim, problema je moglo biti sa lokalnim predstavnicima vlasti koji su još uvek imali priliku da neko književno delo okvalifikuju kao „sredstvo protiv države“. Ipak, kako je knjiga sadržala isključivo tekstove koji su usmeravali roditelje na lepo vaspitanje svoje dece, odnosno na negovanje tradicionalnih, porodičnih vrednosti, u Nišu je procenjeno da štampanje ovakve knjige neće predstavljati opasnost po tursku vlast.

Naslovna strana „Presada mudrosti“ Atanasija Petrovića
(Milovanović 1975. 66)

Dakle, prva niška knjiga, „Presad mudrosti“ ugledala je svetlost dana 1858. godine u izdanju Knjaževsko-srpske tipografije iz Beograda. Podnaslov ove knjige je glasio: *Sobranie proučitelni filosofičeski misli i nauka o vaspitaniju dece i novobračnih*. Obim knjige je iznosio 74 strane, u tiražu od 2.000 primeraka, a bila napisana starim pravopisom (Petrović 1937, prema: Milovanović 1975, 67), jer reforma Vuka Karadžića u to vreme još uvek nije bila usvojena.

Kada je, posle oslobođenja od Turaka, kao građu za srpsku istoriju, Atanasije Petrović uručio po jedan primerak „Presada mudrosti“ Stojanu Novakoviću i Ljubi Kovačeviću (profesoru istorije na Velikoj školi u Beogradu), Novaković je bio iznenađen postojanjem ove knjige jer ona nije bila registrovana u srpskoj bibliografiji za 1858. godinu, a filolog Đura Daničić (1825-1882) je, u svojoj bibliografiji takođe nije bio evidentirao (Milovanović 1975, 68).

Stojan Novaković se pohvalno izjasnio o značaju ove knjige, međutim u svom kratkom prikazu istakao je da „Presad mudrosti“ nema veću književnu i pedagošku vrednost i nije originalno delo“. O samom značaju ovog udžbenika on je zapisao:

„Njeno značenje je što je ona svećica koju je skromni njen izdavalac pripalio na svetlost tadašnjih većih, svetlijih središta s namerom jedva znanom a više instiktivno, da tom svećicom dobavi i pruži više videla u unutrašnjost balkanskih zemalja, onda još veoma željnih svake svetlosti. (...) U vreme volujskih kola i kiridžiskih konja, u vremenu hermetički zatvorenih političkih granica, svetlosti je bilo onoliko koliko se moglo uneti ili isprostiti u suseda...“ (Novaković 1890, 233-235, prema: Milovanović 1975, 68).

Novaković je u svojoj recenziji dao i nekoliko informacija o stilu odnosno jeziku kojim je pisan ovaj udžbenik. On je naime tvrdio da po jeziku i stilu ova knjiga „pripada knjigama perioda između 1820. i 1840. godine“ te da u knjizi ima mnogo rusizama i uticaja starih knjiga, po kojima su otac, majka, majstor i svaki građanin uvek „poštenij“, a svaki đak „naukoljubiv“ (ljuboučenij, blagonadeždij). Čitajući sadržaj i tekstove, mogao bi se izvući zaključak da je Atanasije Petrović imao vrlo snažne rodoljubive i prosvetiteljske težnje koje je prenosio na mlade. On je očito želeo da deci pruži nešto više od časlovca i psaltira, da kao vaspitač neguje i usađuje vrline kod omladine. Zbog toga se ova knjiga smatra moralističko-didaktičkim delom, kojim se želi, da se „budući rodovi ljudi izrečenijama pouče i njihova mladež od zlih običaja da se sačuva a dobrim da se polzuje“ – pojašnjava sam Učitelj Tasa (Novaković 1890, 233- 235, prema: Milovanović 1975, 68).

Iz uvodne napomene, pod naslovom "Blagonakloni čitatelji", vidimo da su citirane mudre misli i izreke preveli sa engleskog na srpski „Dositej Obradović i drugi“. Na istom

mestu, autor spominje i „Rasad mudrosti“ (izdat 1839. godine), Georgija Zorića u kojem se nalazio veliki broj, preuzetih, stranih izreka, mudrosti i poučnih priča koji su mu, po svemu sudeći, poslužili kao najveći uzor za objavljivanje neke vrste skraćenog izdanja – uz izbor poučnih priča na koji je dodao još sopstvenog sadržaja i izdao svoj „Presad mudrosti“ (Milovanović 1975, 68).

БЛАГОНАКЛОНИ ЧИТАТЕЛЪИ!

Предложена књижка, „Пресадъ Мудрости“ всть собраніе мыслей и разсужденія, найславнїи збогъ оштроумїа мужава, кои своимъ мудримъ разсужденїемъ добре или зле людске обичав у стара времена изрицали су: а науколюбиви люди, признаюћи да су та изреченїя мудра и истинита, и хотећи да се будуци родова люди овимъ изреченїяма поуче и нѣнова младежъ одъ злы обичая да се сачува, а добрымъ да се ползуе, сабирали су їй, и дали у књигама штампати на разне взыке. Позднїе високоучени люди, као: славный сръбскїй списатель Доситей Обрадовићъ и други, превели су нста изреченїя съ енглезскогъ взыка на сръбскїй.

Затымъ наскоро, и то: год. 1839-го сабрао їи в изъ разны књига Георгїе Зоричъ и дао штампати књигу „Расады Мудрости,“ одъ кою я пробранши потребнїйша и полезнїйша изреченїя и до-

давши їошъ и друге науке предлагаемъ Вамъ благонаклони читательи; Вы пакъ, примите ову књижку съ онимъ усрдїемъ коимъ самъ ю я Васъ и младежи Ваше ради саставїо, и читайте ю внимателно съ разсужденїемъ, као да се ползуете одъ нѣ; ерѣ, у нѣой видїте доста мудра изреченїя, а и дужности Ваше.

Желећи Вамъ дуговечно. здравїѣ и благополучанъ животь пребывамъ на всегда вашѣ

А. Петровнѣѣ.

Uvodna napomena autora „Presada mudrosti“

(Milovanović 1975, 69)

I pored negativnih kritika po pitanju originalnosti, izdavanje „Presada mudrosti“ je za Niš i Srbe u njemu, u ono doba, predstavljalo veoma značajan kulturno-obrazovni događaj.

Knjiga je korišćena ne samo u Nišu već i, verovatno, u svim okolnim mestima u kojima su postojale škole. U to vreme, leskovački učitelj Simeon, koji je važio za dobrog i poznatog učitelja, predavao je: katihizis, srpsko slovenski, „Presad mudrosti“ od Tase Petrovića, učitelja niškog, srpsku gramatiku sa padežima...“ Takođe, on sam je, za ovu knjigu prikupio pedeset šest pretplatnika iz Leskovca. Poput većine ondašnjih izdanja, i „Presad mudrosti“ je prodavan preko prenumeranata (pretplatnika) koji su unapred platili svoj primerak. Na kraju knjige obično se nalazio spisak pretplatnika, u ovom slučaju – bio je tačno 491 prenumerant. Spisak je bio uređen po hijerarškoj lestvici odnosno po uticaju dotičnih osoba koje su imale u tadašnjem društvu. Na samom vrhu, nalazilo se ime mitropolita Janićija, zatim drugih sveštenika u Nišu i okolnim selima, posle kojih su dolazili trgovaci i zanatlije (esnaflije: dućandžija, bakalin, kaznačej, komisioner, šećerdžija, terzija, kubar, kujundžija, papudžija, navalinčanin, kasapin, itd.). Posle ovih, nalaze se imena šest skupljača prenumeranata, sa imenima pretplaćenih. Među njima se nalaze tadašnji učitelj Dimitrije Stojanović i Todor Denić, koji će kasnije postati učitelj. Takođe, postoji podatak da je „Gospodar Sotirać Č. Nikolić“, poklonio siromašnim đacima 30 knjiga što ukazuje na postojanje bogatih ljudi koji su, svesni dobrobiti koju đaci mogu imati od ove knjige, preuzimali ulogu mecena u niškoj prosveti tj. kulturi. Na spisku prenumeranata za „Presad mudrosti“ najviše je imena iz Niša (198), zatim iz Leskovca (92), Pečenjevca (10), Vlasotinca (18), Prokuplja (24), Pirota (23) kao i iz nekih gradova koji se danas nalaze u Bugarskoj: Plovdiv (43), Sofija (30), Vidin (16), Bregovo (17) itd. (Hadži - Vasiljević 1928, 58, prema: Milovanović 1975, 71).

Polaznik već spomenute Ča Mitine škole iz Leskovca, Gliša Kostić navodi redosled programa koji su izučavali učenici ove škole:

„Prvo se učio bukvar, pa časlovac, psaltir, trebnik, i najposle Presad mudrosti i tim se završavalo školovanje... To je knjiga u kojoj su skupljene mnoge mudre izreke svetskih mudraca i filozofa...

Dok je đak pažljivo izučavao „Presad mudrosti“, dotle je u „Trebniku“ učio... naust sve moguće molitve, onda je mogao postati pop...“ (Glišić 1897, 237 i dalje, prema: Milovanović 1975, 71).

Za razliku od časlovca i psaltira, pisanih crkvenoslovenskim jezikom koji su učenici teško razumeli, knjiga „Presad mudrosti“ je bila napisana narodnim jezikom zbog čega je bila veoma zahvalna za kasnije razgovore o pročitanim tekstovima što je sigurno doprinelo njenoj popularnosti među đacima. „Presad mudrosti“ se sastoji iz tri dela. U glavnom delu, na 53 strane, azbučnim redom poređano je četiri stotine misli i mudrih izreka Sokrata, Platona, Voltera, Rusoa, Seneke, Getea, Šilera, Pitagore, Cicerona, Fedra, Bekona i drugih poznatih

mislioca. Reč je o porukama mlađim naraštajima koje upućuju na zlo koje dolazi usled lenjosti, licemerja, brzopletosti, uobraženosti, gramžljivosti, malodušnosti ili neiskrenosti.

11

49. Гди пребыва лажь, притворность и ласкателство, ту истина несме доћи развѣ у басму обучена.

50. Гордомъ човеку нив жао животъ изгубити, колико му в тежко другомъ руку полюбити. *Волней.*

Д.

51. Добро воспитаніе испунява душу са полезнимъ мыслима и високима чувствованіима. *Фридрихъ.*

52. Двома средствама люди могу приближити се Богу, и то: говорећи свагда истину и чинећи людма добро. *Питагоръ.*

53. Душевна задовољства продужую животъ човечји исто толико, колико га незадовољство скраћуе. *Фенелонъ.*

54. Докле годъ можемо нашимъ собственима заслугама дичити се и украшавати, оставляймо на миру заслуге наши праотаца, еръ што в наше, то в за насъ похвално. *Сенека.*

55. Две ствари, погубиле су многе люде, и то: велико богатство и изобиліе речій. *Клементъ.*

56. Две ствари мора човекъ да се научи трпѣти, ако оће да му nebude животъ несиосанъ, и то: ружно време, и людску неправду. *Диогенъ.*

Jedna od strana iz Presada mudrosti

Poruke upućuju na humanost, vrednoću, drugarstvo, lepo vaspitanje i ostale vrline koje inače propoveda i hrišćanska religija. U preporuci za svoju knjigu, budućim čitaocima, Učitelj Tasa kaže: „Čitajte je внимателно s rasuđenijem, kao da se polzujete od nje, jer u njoj videćete dosta mudra izrečenija a i dužnosti vaše“ (Milovanović 1975, 73).

Drugi deo (od 54. do 62. strane) zauzima članak pod nazivom „Dužnosti roditelja o vaspitanju dece”.

ДУЖНОСТИ РОДИТЕЛЯ.

О воспитанію деце *)

Како што е расплоћенъ рода овече. скогъ главно намеренъ свезе супружества, исто тако е и воспитаніе деце главна брига и посао оны, кои су ово намеренъ достигли. Высокогъ имена Отца и Матере нису они бадава удобовни; они валя достойни на то име да се покажу; валя нѣжномъ пажномъ нѣнову децу да раане и негую; нѣи за разумне и полезне грађане и грађанке приуготовляваю іоштъ изъ малена, и на тай начинъ да поставе правый temelъ срећи нѣновой.

Деца, докъ су около три, четири, до петъ година, носе она на себи образъ и подобіе Божіе непоковарено и непреображено. У нѣновоме срдцу іоштъ се нѣ зло уковенило; порочни нагони и желѣ іоштъ се нису у нѣново срдце сместили; нѣнова е савестъ іоштъ слободна и лака; Она іи не тужи збогъ у невреме извршене нѣнове дужности. Трепетъ, каянѣ и страхъ нѣновой души сасвимъ непозната

*) Изъ рассуђеня знатнога кнѣгосочинителя Лазе Зубана, съ пристойниѣ изменама извађено.

Jedna od strana iz Presada mudrosti

(Milovanović 1975, 72)

Reč je zapravo o preradi jednog pedagoškog rada Laze Zubana, ondašnjeg istaknutog prosvetnog radnika u Srbiji. U članku se ističe značaj roditeljskog vaspitanja jer „Deca podražavaju i lepo i ružno, te treba budno motriti na njihov razvoj i biti duhovno stalno sa njima!“ – kaže Učitelj Tasa. Ovakav svojevrсни sublimat poučnih tekstova, Atanasije Petrović

je očito namenio deci i omladini od najranijeg detinjstva pa sve do zasnivanja sopstvene porodice.

Treći deo je, naime, ispunjen savetima za roditelje mladih supružnika i sastoji se iz dva dela: „Sovjet poštenoga otca prema skoro oženjenom sinu" i „Sovjet poštene matere prema skoro udatoj kćeri". I dok se u prva dva dela Petroviću ne može pripisati neko posebno autorstvo i originalnost, kod trećeg odeljka, mišljenja su podeljena. Stojan Novaković, naime smatra da su ovi prilozi originalni rad Atanasija Petrovića, neki istoričari književnosti smatraju da je i tu došlo do prerade već postojećih tekstova. Ipak, ta činjenica ne bi smela da umanjuje ni najmanje pedagoški i istorijski značaj ovog udžbenika. Njime se služilo sigurno nekoliko generacija učenika Niša i okoline, sve dok nije bilo ponovo omogućeno donošenje udžbenika iz Kneževine tj. kasnije iz Kraljevine Srbije. Kao veoma važno delo u izučavanju osnivanja školskog sistema u niškom kraju računaju se i Memoari Atanasija Petrovića. Takođe, ovaj učitelj je ostavio za sobom i rukopis od dvadesetak pesama, koje je Stojan Novaković preradio po novom (Vukovom) pravopisu, a Jovan Hadži – Vasiljević ih objavio (1900. god.) u listu Gradina (Milovanović 1975, 75). Od tih dvadeset pesama, jedna je bila napisana na lokalnom dijalektu:

Školu da gledate
Da gu uredite
Sos prihod i dohod
I sos dobar imot
Koji školu miluje
On njom nagleduje
Od srca gu ljubi
Trud za njuma gubi
Nesi život žali
Deli od imanje
Dava za učenje.

(Milovanović 1875, 75-76)

3.14 Turska škola islahana

Po rečima sina Atanasija Petrovića, Midhat paša i mutesarif (okružni načelnik) Abdurahman-paša bili su naredili da i hrišćanska deca u toj novoj školskoj zgradi uče turski jezik. Učitelj turskog jezika bio je Ibrahim Nadžet-efendija, koji je nakon oslobođenja ostao u Nišu kao niški muftija. Turci su inače, mnogo ranije imali već razvijenu mrežu svojih škola u Nišu. Poznati turski diplomata i putopisac Evlija Čelebija (1611-1682) u svom putopisu je ostavio podatak da je u Nišu još u XVII veku bilo 22 "mekteba" kako su tada nazivane turske osnovne škole (Milovanović 1975, 82).

Poznato je takođe, da su u XIX veku deca učila po džamijama kod turskih hodža. Međutim, s obzirom da je Niš, u to vreme bio sedište sandžaka, u kojem su, pored nekoliko hiljada vojnika i oficira, radili i brojni činovnici – postojale su moderna srednja škola „ruždija“ (niža gimnazija) i biblioteka, pa je, sasvim logično, moralo biti i više osnovnih škola od kojih su se mnoge nalazile u tvrđavi gde se nalazio centar kulturnog i javnog osmanlijskog društva.

Na osnovu teksta u listu „Vidovdan“ (br. 20/1867) znamo da u to vreme u Nišu „ima jedna zanatlijska škola koju zovu Islahanom“. Tu školu je podigao Midhat paša, tada već gubernator (valija) Dunavskog vilajeta. U njoj je bilo preko 120 učenika. List „Dunav“ iz 1868. godine, koji je izlazio u celom vilajetu, opisuje rad ove škole i napominje da je reč o „modernoj zanatskoj školi, prvoj te vrste u osmanskom carstvu!“ Tako saznajemo da je u njoj te godine bilo 179 učenika (u četiri razreda) koji su pre podne išli u školu, a popodne, pod nadzorom majstora, izučavali zanat (terzijski, obućarski ili kožarski). U jednoj hronici stoji podatak da je središnja vilajetska uprava poslala ovoj školi dva, a srednjoj (ruždiji) tri kompleta (po četiri knjige u jednom kompletu) „Istorije Osmanskog carstva“ poznatog turskog državnika i istoričara Dževdeta-paše. (Eren 1968, 33, prema: Milovanović 1975, 104) Potonji veliki vezir Midhat-paša, govoreći o svojoj vladavini u Nišu (od 1861. do 1864. godine), ostavio je o ovoj turskoj zanatskoj školi, sledeće podatke:

„Kako su se nekad muslimanska i hrišćanska deca potucala (od nemila do nedraga), mučila se, propadala i umirala, to su uz pomoć izvesnih dobrotvora ova nezbrinuta deca i siročad skupljena i smeštena u posebnu ustanovu. Postavljeni su učitelji, koji su vodili brigu o njihovom vaspitanju, odgoju i izučavanju zanata, a sredstva za njihovo izdržavanje osigurana su“ (Hajdar 1907, prema: Enciklopedija Niša, 1995, b.z. 155 prema: Petrović 2001, 125).

Ovaj zavod dobio je ime „Vaspitni dom“. To doznajemo iz dela „*Midhad-paša*“ koje je napisao njegov sin Ali Hajdar, u prevodu Ešrefa Kovačevića. Islahana je bila podignuta na opštinskom placu i izdržavana je o trošku opštine. Posle oslobođenja od Turaka zgrada je

pretvorena u bolnicu, a danas se na tom mestu nalazi zgrada u kojoj su smeštene dve niške gimnazije. Ova zanatska škola, tj. „dvospratni internat“ za šegrte, imao je čak 31 sobu i 7 spavaonica i bila je praktično prva javna radionica (Ali Hajdar, isto delo, b.z.).

3.15 Prva jevrejska škola u Nišu

U listu „Revija“ (br.41/1936.) nalazimo podatak da je u vreme turske okupacije u ovom gradu postojala i škola za jevrejsku decu. Školska zgrada je bila dvospratna, bila je sagrađena uz samu levu obalu Nišave, gde se, sve do Drugog svetskog rata, nalazilo jevrejsko naselje. Pored je bila dugačka zajednička „opštinska kuća - malta“ u kojoj je stanovalo tridesetak siromašnih porodica Jevreja. U pomenutom tekstu se kaže da je nastava bila primitivna:

„Učitelj, obično načitaniji čovek, ispisivao je drvenom olovkom i mastilom slovo na ruci svakog učenika. Slovo nije brisano dok ga učenik ne nauči. Sutradan se davala učeniku knjiga da pronade to slovo i, ako on u tome uspe, onda mu se ispisivalo drugo“ (Milovanović 1975, 83).

Posle ovakve metode učenja slova, prelazilo se na učenje tekstova iz Molitvenika. Tek nakon toga, učenici su mogli da pređu u stariji razred (nav. delo).

3.16 Nova školska zgrada u Nišu i nabavka knjiga

Godine 1864. sazidana je nova školska zgrada. U njoj je držana nastava sve do 1935. godine, kada je, pored nje sagrađena sadašnja školska zgrada Osnovne škole „Učitelj-Tasa“. Čitavu drugu polovinu XIX veka, ova zgrada je bila, verovatno najmodernija zgrada u Nišu. U njoj je posle oslobođenja od Turaka čak nekoliko puta zasedala Narodna skupština Srbije. Ona je bila ponos građana i snažan podsticaj organizovanijem školovanju dece, što je bitno uticalo na suzbijanje uticaja Bugarske egzarhije. Izgled i unutrašnje uređenje ove zgrade možemo naslutiti iz dokumenta, datiranog na 1881. godinu:

„Kuća je na dva sprata, dole sala, a gore sedam soba. Četiri su dosta prostrane, za po 40 do 50 učenika, dve su manje, sa neravnim spoljnim duvarovima i sa po jednim direkom na sredini, a u jednoj omanjoj je kancelarija za učitelje. Raspored je ovakav: Dužinom kuće pruža se hodnik, na južnoj strani su tri sobe, a na severu četiri. Građevina nije dovoljno jaka za ovoliki broj dece. Samo su spoljni zidovi tvrdi, a unutrašnji od letava pa premazani. Još unutrašnji ovi duvarovi nemaju čvrst oslonac, jer je dole šupljina. Istina u sali ima direkta u dva reda, ali se gornji pregradni duvarovi na njih ne oslanjaju...“ (Arhiv Srbije, 1881 i 1882. prema: Milovanović 1975, 81).

Na prizemlju ili „donjem boju“ kako se tada nazivao taj deo zgrade, nalazila se najveća učionica i u njoj je učio najveći broj učenika. Reč je o onima koji su pohađali prvi i drugi razred i oni su učili uz pomoć starijih učenika. Osnovnu pismenost su dobijali uz pomoć "srpske štrice“, „srpske pregledalice“, bukvara i čitanke. Najverovatnije se na zidovima

nalazilo mnogo „sricatelnih tablica“ sa slogovima, rečima ili celim rečenicama. Stariji razredi su učili časlovac i psaltir. Na samom početku, učitelj prvog i drugog razreda bio je Todor Aleksić, trećeg razreda Todor Denić, a četvrtog Atanasije Petrović. Oni su radili sa preko tri stotine učenika (Niketić, 1895, 432-443, prema: Milovanović 1975, 81).

U to vreme, kontrola na granici, a pre svega u samom gradu Nišu, ponovo je bivala sve rigoroznija. Cilj turskih vlasti je bio sprečiti dopremanje udžbenika iz Kneževine Srbije u Tursku. Zbog toga Srbi počinju tajno prebacivanje knjiga, a glavni organizatori su bili učitelji i trgovci, izlažući se konstano opasnosti.

To se je radilo kolima za prevoz robe i namirnica, krišom i noću, preko Aleksinca i sela Supovac, a za to je znao ondašnji beogradski mitropolit Mihailo. Iz Supovca ih je u Niš donosio Todor Aleksić, ondašnji učitelj, a potom sveštenik. Učitelj Tasa je, po prijemu sanduka sa knjigama, davao priznanice koje je Aleksić nosio natrag i predavao nekom Manojlu Đumrukdžiji na supovačkom prelazu. Često se dešavalo da paket bude otkriven od strane turskih carinika. Onda bi knjige bile zaplenjene i uništene (Petrović 1937, b.z. prema: Milovanović 1975, 83).

Zabrana dopremanja i korišćenja udžbenika iz Srbije, nije bio i jedini problem sa kojim su se susretali učitelji i đaci. Kupovina tih knjiga nije bila ni malo jeftina, a veliki broj pisanih dokumenata po srpskim arhivama svedoči o čestim molbama za finansiranjem od strane niških učitelja. Tako se 26. marta 1866. godine Nikola Atanasković, okružni načelnik iz Aleksinca, obraća ministru i izveštava da ga je niški učitelj Atanasije Petrović obavestio da su mu potrebni udžbenici:

„Gospodine Ministre! Nadziratelj sastanka supovačkog javio mi je, da mu je A. Petrović, učitelj Osnovne škole u Nišu, pisao kako neki učenici oskudevaju u naučnim knjigama, pa zbog svoje siromaštine, da nisu u stanju nabaviti ih. Isti učitelj izjavio je potrebu imati po 100 komada od sledećih knjiga: Male gramatike, Katihizisa, Računice, i Mali zemljopis. U toj potrebi najglavnije je to što nailazimo (kod) pomenutog učitelja ove reči: ‚Kad bi se koji obuvatio da ove knjižice siromašnim đacima na poklon pošalje, zaslužio bi da ga večito spominjemo i o zdravlju njegovom da se Bogu mole’. Sve mi se čini da je u ovakvim slučajevima praviteljstvo vaše i nekim školama srpskim u Turskoj šiljalo knjige koje se po osnovnim školama predaju. No da se ne pošalje to, meni dužnost je stvar ovu saopšti Vama na Vaše blagorasuđenje, koji ovim i činim. Zahvalan uzimam sebi slobodu nazvati se Vaš ponizni Nikola Atanasković“ (Arhiv Srbije, 1866, prema: Milovanović 1975, 85).

3.17 Trajanje školske godine, polaganje ispita, nagrade i kazne

U početku, period školske godine, u današnjem smislu reči dugo nije postojao. Roditelji su, naime, decu doveli i upisivali u školu tokom cele godine, tako da ni prelaz dece u viši razred nije bio za sve u isto vreme, već je zavisio od procene učitelja tj. od brzine savladavanja gradiva. Na ovaj način, učitelji su imali veoma otežan rad, a đaci su gubili dragoceno vreme. Početak grupisanja učenika na osnovu stečenog znanja javlja se tek krajem 40-ih godina XIX veka, dok su prvi pravi razredi sa početkom i krajem školske godine oformljeni tek petnaest do dvadeset godina kasnije.

Kada bi uslovi dozvoljavali, nastava u školi se uglavnom izvodila u dve smene. Pre podne od 8 do 11 i popodne od 13 do 16 časova. Po pravilu, učitelji su bili dužni da pevaju nedeljom i praznicima u crkvi, a na to su bili obavezni i učenici. U vreme velikih crkvenih praznika (Božić, Uskrs, Sveta Trojica i sl.) odabrani đaci su držali besede u crkvi, posle čega bi išli vladici da pevaju crkvene pesme (Milovanović 1975, 88-90).

Kako je odmicala peta decenija XIX veka, tako je i polaganje ispita dobijalo sve više na značaju. Kao zvanična forma, od 1864. godine se, na kraju školske godine, redovno organizuju ispiti učenika. Sudeći po prisutnima na polaganju, ovi ispiti su bili od velikog značaja za čitav grad. Vladika, niške čorbadžije (bogatiji sloj stanovništva), a povremeno čak i paša sa svojim službenicima – prisustvovali su ovom činu. Đaci koji su na ispitu pokazali dobar uspeh, od paše su dobijali neku malu nagradu (perorez, olovku ili pero sa držalicom), a na sve to i jedno tursko: „bravos" ili „aškol sum", što znači „živ bio". Vremenom se je završetak školske godine ustalio na kraj septembra, o Krstovdanu. Zanimljivo, ali letnjeg raspusta tada nije bilo. Nakon pauze od petnaestak dana, počinjala bi nova školska godina. Doduše, tokom božićnih i vaskršnjih praznika, đaci su takođe išli na odmor u trajanju od desetak dana, a posebno su se obeležavali verski praznici „Ćirilo i Metodije“ i „Sv. Sava“ (isto delo, 90).

Ostali su zapisani i detalji sa tih ispita. Učenici su bili ispitivani od strane učitelja i to po „kocki“. Kada bi izašli pred učitelja, đaci su na stolu izvlačili listiće sa ispisanim pitanjima. Na svakom listu po jedno pitanje. Ukoliko se, recimo, polagao Katihizis, na jednom parčetu hartije bi pisalo: „Prvi član vere", na drugom „Drugi član vere", na trećoj „Treći..." itd. Slično je bilo i na ispitima iz srpskog jezika, računa, zemljopisa, ili crkvene istorije. Budući da su Turci zabranjivali učenje srpske istorije, iz tog predmeta se nije polagao ispit. Tokom ispita, đaci su učitelju i komisiji pružali na uvid i svoje sveske, beležnice odnosno crteže. Po završetku ispita, pašin asistent („čauš" ili „pandur“) uzimao je sve dečje radove i nosio u pašin konak na pregled. Tek posle toga, sledile su nagrade .

Nisu perorezi i pera za pisanje bile jedine nagrade koje su učenici dobijali od paše. Naime, budući da se u niškoj školi učio i turski jezik, Turci su, učenike koji su dobro savladavali turski jezik, uzimali da im pomažu u administraciji pa je tako Nastas Nastasijević počeo da radi u blagajničkom odeljenju, Nikola Čohadžić u administrativnom, a Hadži-Cerić pri prvostepenom sudu (Milovanović 1975, 89).

Nastasijević je kasnije postavljen za tumača srpskog i turskog jezika kao i za izdavaoca pasoša za Srbiju i inostranstvo, pomagao je ljudima kada bi zapali u neku nevolju sa zakonom, a i bio je od velike pomoći prilikom tajnog prenošenja knjiga iz Srbije u Tursku. Sa pedagoškog aspekta gledano, u to vreme su postojale i mere podsticanja, ali i kažnjavanja đaka. U cilju motivisanja, bilo je napravljeno više daščica veličine šake, na kojoj je pisalo „Dobar đak“. Ukoliko bi se učenik dobro vladao i postigao dobar uspeh tokom dana, kao priznanje, njemu je učitelj stavljao ovu daščicu o vrat, i on bi sa njom išao kući. Takođe, zanimljivo zvuči još jedna metoda „nagrađivanja“ učenika u XIX veku. Oni koji bi dobro savladali sve zadane zadatke, dobijali bi, u znak priznanja, listić hartije sa udarenim školskim pečatom. Kada bi učenik dobio deset ovakvih priznanja, vraćao ih je učitelju i za njih dobijao veće listiće. Ako bi učenik napravio neku grešku, oduziman mu je jedan list. Za krupniju grešku moglo se oduzeti i više tih listića, a za neredovno pohađanje škole, nerad i loše ponašanje, dobijala se „crna tablica“ koju bi takav učenik takođe morao da nosi obešenu o vrat. Učitelji su često kažnjavali decu tako što su ih slali u „haps“, da kleče na jedno ili na oba kolena, udarali ih prutom po šakama ili prstima (packe), šamarali (zauške), a postojala je i kazna: „pljuvanje zbog ružnih reči“. Naravno, zbog ovako surovog kažnjavanja, nestručnosti i lošeg pedagoškog znanja učitelja, učenici su često bežali iz škole (Niketić, 1895, 432-443, prema: Milovanović 1975, 90).

3.18 Borba protiv stranog pritiska na škole

Šezdesetih godina XIX veka društveno-ekonomski razvoj Niša je u porastu. Sve više hrišćana se je bavilo, sasvim slobodno, građevinarstvom, trgovinom i zanatima, čime se uvećavalo i bogatstvo tih slojeva. Već smo u prvom delu ovog rada, opisali probleme sa kojima su se susretali Srbi usled poreskih nameta i ostalih zloupotreba vlasti od strane Turaka. Nacionalno pitanje je takođe bilo veoma ugroženo usled pokušaja bugarske crkve da uspostavi egzarhat i na neoslobođenom delu Srbije, pri čemu su imali veliku pomoć Turaka.

Od tada počinju i Bugari da upadaju i vrše premetačine u kućama učitelja, u želji da pronađu neke knjige koje bi govorele o „srpskom nacionalizmu“. Srpski jezik je nazivan „buntovničkim“, a učitelj Atanasije Petrović je i sam bio česta žrtva ovakvih pretresa. Mnogo

udžbenika je sačuvao tako što ih je krio ispod patosa, a kada bi mu pronašli neku zabranjenu knjigu, pozivan je na isleđivanje gde mu je saopštavano da će biti „obešen na sred pijace“ (Hadži-Vasiljević 1928, 331 i Petrović 1937, prema: Milovanović, 1975, 92).

I dok su iz Istanbula dolazili brojni zakoni kojima bi trebalo da bude olakšan život raje, situacija u gradovima, na zapadnoj granici Osmanlijskog carstva, bivala je sve teža i komplikovanija. U to vreme, vladika niški bio je izvesni Viktor, rođen u Bugarskoj, a iz 1868. godine postoji veliki broj zapisanih pritužbi na njega. Njegovo delanje je bilo zasnovano uglavnom na širenju egzarhističke propagande, a često je umeo i da kaže: „Bog neka nas sačuva od sviju neprijatnosti, a najviše od Grka i Srba“ (Arhiv Istorijskog instituta, Zbirka Jovana Ristića 1872, prema: Milovanović 1975, 93).

Uopšte uzevši, postoji mnogo pisanih dokumenata koji govore o ondašnjem pritisku na srpsku školu u Nišu. Turci i Bugari su to uglavnom radili političkim sredstvima, međutim, ponekad su postupali i vrlo brutalno.

Stojan i Dimitrije Janković su bili trgovci iz Niša i oni su pismom, datiranim na 27. januar 1873. uputili žalbu u kojoj traže iz Srbije uputstva: „Šta da rade što je Beli Mehmed, Kr Serdar niški, starešina jedne leteće i specijalizovane turske čete sejmena, upisivao po selima decu da uče bugarski“ (Stojančević 1967, prema: Milovanović 1975, 93).

Sumnjalo se da je vladika Viktor doprineo hapšenju učitelja Miloša Lekića, za koga su Nišlije, najpre mislile da je umro u mukama u niškoj tamnici, a kasnije se proneo glas da je, okovan i sproveden u Carigrad. Naime, u to vreme, zbog saradnje sa Kneževinom Srbijom, iz Niša i okoline, svakodnevno je bilo poslano po nekoliko ljudi na saslušanje u zatvor u Carigrad i u drugim gradovima Male Azije. Bugarska egzarhistička organizacija je dolazila u kontakt sa ovim ljudima, kao i sa trgovcima odnosno članovima nekih delegacija, pomagala im je da reše svoje probleme, ali ih istovremeno i vrbovala za širenje egzarhije na prostoru Grčke i Srbije (Andrejević 1973, 178, prema: Milovanović 1975, 93).

Molbe i žalbe Srba iz Niša su, u Kneževini Srbiji, uglavnom odbijane sa obrazloženjem da se treba strpeti do boljih vremena, zbog čega su građani Niša preduzeli jedino što su mogli. Oni su, naime počeli da bojkotuju vladiku Viktora, nisu više plaćali doprinos crkvi tako da je on bio prinuđen da se izdržava od svog novca. Na sreću po srpski prosvetni sistem u Nišu i krajevima južnije od njega, u Beogradu je postojao još uvek veliki broj ljudi koji su bili svesni potrebe aktivnijeg učestvovanja u formiranju srpskih škola i u tim, još uvek, neoslobođenim krajevima Srbije. Jedan od njih bio je beogradski arhimandit Nićifor Dučić koji je često sugerisao vladi da se pri oslobođenju porobljenih krajeva ne treba samo boriti „politički i mačem“, već je bio neophodan i rad na negovanju nacionalne svesti

putem škole i knjige. Profesor Miloš S. Milojević, je takođe, skretao pažnju Iliji Garašaninu na opasnost od „odnarođavanja stanovništva i na ugroženost srpskih škola (Petković-Popović i Šalipurović 1921, 43-48, prema: Milovanović 1975, 95-96).

Svesni neophodne pomoći koju bi morali da upute građanima koji su još uvek živeli u okupiranim krajevima Srbije, Vlada i ministarstvo u Kneževini Srbiji oformili su 1868. godine „Odbor za škole i učitelje u neoslobođenim krajevima“, u kojem su se našli rodoljubi koji su, i pre toga, samonicijativno i bez plate, bili od pomoći učiteljima u tzv. Staroj Srbiji. Arhimandrit Nićifor Dučić bio je prvi predsednik koji je vodio ovaj odbor u kojem su se nalazili profesori Velike škole u Beogradu: Panta S. Srećković, Miloš S. Milojević i Stojan Novaković, dok nije izabran za ministra prosvete 1873. godine (Ristić 1874, 281-287, prema: Milovanović 1975, 96).

Zadatak ovog odbora bio je da proučava prilike u školstvu i prosveti u krajevima pod Turcima, predlažući Ministarstvu prosvete i Ministarstvu spoljnih poslova otvaranje škola i slanje učitelja odnosno udžbenika.

3.19 Kontrola, cenzura i krijumčarenje knjiga preko granice

U tursko doba, blizu Niša bila su četiri granična prelaza između Turske i Srbije: Supovac, Katun, Gramada i Jankova Klisura (Andrejević 1971, prema: Milovanović 1975, 94).

Dogovori, prenošenje knjiga informacija i raznih obaveštenja, obavljano je uglavnom kod Supovca i Katuna dakle na putu ka Aleksincu. Procedura prenošenja knjiga sastojala se u tome što bi trgovci ili prevoznici robe dopremili udžbenike do određenog mesta, najčešće je to bilo u pojatama ili podrumima seljaka u okolini Niša, posle čega bi ih preuzimale druge osobe koje su dopremale knjige do sledeće adrese. Kroz ova dva prelaza su vrlo često prebacivane i knjige za škole u Makedoniji. Idući ka jugu, sledeća važna tačka pri ilegalnom prenošenju knjiga bio je grad Vranje (danas u Srbiji), ali budući da je čitav ovaj posao bio veoma rizičan, uoči samog oslobođenja, Todor Stanković je dobio iz Beograda zadatak da, u Carigradu, izmoli otvaranje jedne štamparije u Skoplju u kojoj bi se štampale srpske knjige za srpske škole u turskoj carevini (Stanković 1937, 16, prema: Milovanović 1975, 95).

Turci, koji su živeli na okupiranom području, uglavnom nisu znali srpski jezik, te je zbog toga zanimljiv način na koji su oni mogli da proveravaju sadržaj knjiga i eventualno odluče da li su "podobne" za nišku decu. Budući da je, po pravilu, skoro uvek na čelu episkopije bio vladika kojeg su oni postavili – u njega su imali veliko poverenje, pa su u početku dozvoljavali jedino uvoz crkvenih knjiga iz Srbije. Za ostale knjige, sprovedena je kontrola njihove sadržine, posle čega bi najčešće usledila zabrana.

U listu „Jedinstvo“ br. 172 (19. juli 1871. god.) postoji članak koji govori o tadašnjim kontrolama i cenzurama. Naime, po tom tekstu, neki Srbin koji je primio islam, bio je zadužen u Nišu, da pregleda uvoz knjiga iz Srbije. Autor teksta kaže:

„Tom prilikom pravio je razne neprilike: Kad nama pošalje naša Srbija knjige za decu, kaže anonimno lice, na granici vlast mora da pregleda jesu li dobre za Tursku... On počne tamo lagati da su knjige rđave i da one govore protiv cara. Turci glupavi pa misle da je to istina... Pa sve ostave, te tako u sobi trunu. Anonim dalje preti da će zbog ovakvih postupaka organizovati protiv takvih ljudi ceo vilajet“ (Milovanović 1975, 101).

Zbog svega toga, knjige su se, a posebno udžbenici, uglavnom tajno prenosile. Ipak, i taj režim kontrole, zavisio je od trenutnih političkih prilika i međusobnih odnosa Porte i Kneževine Srbije.

Umešanost, odnosno pomoć Vlade Kneževine Srbije na širenju propagande i srpskog prosvetnog programa vidi se vrlo dobro u jednoj, sačuvanoj poruci ondašnjeg ministra inostranih poslova Kneževine, Jovana Ristića:

„Ovo moje pismo doneće vam Miloš S. Milojević, profesor. Njegov je zadatak da se izbliže sa granice izvesti o stanju srpskih škola u Staroj Srbiji i o ponašanju tamošnjih učitelja srpskih, kao i uopšte da posavetuje rodoljube o pravcu koga se imaju držati, da narodnost našu što bolje zaklone u teškim okolnostima u kojima se ona sada u Staroj Srbiji nalazi. U toj želji vi ćete mu, gospodine, biti na ruci, starajući se da ga pomognete u svemu što bi mu bilo potrebno, te da može lakše dobiti predoznačena obaveštenja i davati savete o kojima je reč, no razume se, da vi u stvar nigde javno i zvanično ne ulazite, kao što i on sam ima svoj zadatak najpoverljivijim putevima da izvrši“ (Petković - Popović i Šalipurović 1872, prema: Milovanović 1975, 96).

Očigledno, u to vreme je, kod mnogih Nišlija postojala veoma razvijena svest o potrebi obrazovanja, a samim tim i nabavke udžbenika iz Kneževine Srbije. Učitelji, trgovci i zanatlije krijumčarili su knjige, čak i po cenu da završe u zatvoru ili budu obešeni.

Učitelj Nikola Rašić je besplatne knjige za škole u turskim krajevima dobijao u tovarima. On ih je znao preneti u Niš. Često mu je u tome pomagao njegov najbolji drug, Đorđe Pop-Manić, trgovac pamuklijama, gajtanima i jorganima, za koga se kaže da je za oslobođenje od Turaka žrtvovao čitav svoj imetak (Grupa autora, Spomenica Niša 1877-1937, 149, prema: Milovanović, 1975, 106).

Turci su nadzirali rad srpskih škola i učitelja, posebno mlađih: Todora Atanaskovića, Dimitrija Đorđevića ili Todora Milovanovića. Kod njih se na zidu u učionici mogla naći ponekad i geografska karta, štampana 1873. godine u izdanju Koste Šumenkovića. Ta karta je po svojoj sadržini mogla biti uvredljiva za tursku vlast, jer je neoslobođene krajeve

prikazivala kao „srpske zemlje pod Turcima“ („Brastvo” 1906, 299, prema: Milovanović, 1975, 106).

Nastas Nastasijević je bio jedan od nekoliko Srbina koji su radili u ondašnjim turskim institucijama vlasti u gradu, pa je povremeno upozoravao učitelje na moguću proveru knjiga i učila. Tako je jedanput skrenuo pažnju učiteljima da paša ove karte smatra opasnim po tursku državu i da treba da ih sklone, a deci da predaju zemljopis usmeno (Petrović 1937, prema: Milovanović 1975, 106).

Iako je mnogo knjiga u Niš stizalo tajno, Turci nisu bili izričito protiv svih knjiga. Ipak, posebno su bili rigorozni ukoliko bi pronašli pomenute geografske karte i Zemljopis. Takođe, bili su protiv knjiga srpske istorije ili onih u kojima su bile srpske narodne pesme. Krajem perioda u kojem je u Nišu vladao Midhat-paša, Turci su se odnosili liberalnije prema srpskim školama. Tada su se neke knjige prodavale sasvim slobodno u gradu kod trgovca Mikice Dimitrijevića, zvanog Meraklija (Petrović 1937, prema: Milovanović 1975, 106).

Ta njegova trgovinska radnja bi se, verovatno, mogla tretirati kao prva niška knjižara.

Usled velike opasnosti od širenja egzarhata, Odbor je s proleća iste godine poslao Miloša S. Milojevića da ispita stanje škola u neoslobođenim krajevima od 1868. do 1870. godine, tj. od vremena, kada se na ovom počelo organizovano raditi (Ristić 1901, 281-287, prema: Milovanović 1975, 96).

Miloš Milojević i Panta Srećković su prelazili granicu prurušeni i tako putovali po okupiranim krajevima i razgovarali sa ljudima od poverenja. Tajno, o trošku Srpskog učenog društva, Milojević je obilazio Niš i južnije krajeve. Toplicu i Kosovo 1871. god., a Srećković 1873. godine (Milovanović 1975, 96).

Poznato je da su Miloša Milojevića skrivali niški učitelji (Kole Rašić, Đorđe Pop-Manić, Jovan Čulizibarić i dr.), a nakon njegovog izveštaja o stanju u školama, beogradski Odbor za škole i učitelje u krajevima pod Turcima odlučio je da uputi tamo više pošiljki knjiga kao i šestomesečnu novčanu pomoć za učitelje. Ovaj Odbor se posebno oslanjao na mlade učitelje iz Niša, koji su svoje školovanje završili u Beogradu, a sa spiskova za novčanu pomoć, dolazimo do njihovih imena: Todor Atanacković i Dimitrije Đorđević, učitelji Muške škole, koji su, dobijali, najpre po pet, a zatim po deset dukata cesarskih, jer se „imalo u vidu njihovo vladanje, trud i naročito težak položaj“. Učiteljice „Ženske škole“: Jelisaveta Jeremić i Mileva Novičić, dobijale su, za period od 1. novembra 1870. do 1. maja 1871. po osam, a kasnije takođe po deset dukata. Poslednja pošiljka novca odobrena je ovim učiteljima u istom iznosu 8. januara 1876. godine (Arhiv Srbije, F. IV, br. 2/1876. prema: Milovanović 1975, 96).

Budući da na tim spiskovima za pomoć nema imena Atanasija Petrovića, pretpostavlja se da je on bio plaćan iz kase crkveno-školske opštine.

Iz zapisnika sa jednog od zasedanja Odbora (od 14. novembra 1872. god.) znamo da je odlučeno, da se školama u Staroj Srbiji i Makedoniji (među njima i muškoj i ženskoj školi u Nišu, kao i seoskim osnovnim školama u Gornjem Matejevcu i Kamenici, udaljenim od Niša svega 7 do 8 km) - pošalju: „Bukvar za osnovnu školu“, „Mala srpska gramatika“, „Mali zemljopis“, „Prva znanja“, „Istorija srpskog naroda“, „Kratak molitvoslov“, „Računica“, „Pismeni sastavi“, „Čitanka sa bukvarom“, „Prva čitanka“, „Druga čitanka“ i „Špartaonica za krasnopis“ (Arhiv Ist. in. SAN, Zbirka Jovana Ristića, prema: Milovanović, 1975, 98).

Dve godine kasnije, 6. januara 1874. godine, članovi Odbora su sačinili spisak škola kojima treba poslati po 80 bukvara i drugih školskih knjiga po 30 primeraka. Na njemu, od 34 škole, pod rednim brojem 1 nalazi se „Niška muška škola“, a pod rednim brojem 2: „Niška ženska škola“. U produžetku ovog dokumenta, vidimo i koji udžbenici su slani đacima u Nišu, Velesu i Tetovu: „Srpska gramatika“ od Grujića (Vujića), „Istorija Srbije“ od Krstića, „Sintaksa“ od Novakovića, „Istorija srpske književnosti“ od Novakovića, „Mineralogija“, „Zoologija“, „Botanika“, „Nemački jezik“ i „Francuski jezik“ (po 20 primeraka), „Opšta istorija“ - Ilovajskog, „Fizika“, „Fizički zemljopis“ (po 5 primeraka), „Računica“ (po 15 primeraka) i „Planimetrija“ (u 5 primeraka), a za svaku od ovih škola obezbeđena je „po jedna tabla, „Dežardenov globus“ i četiri „Pregledalice“ za srpske škole.“

Na zahtev učitelja iz Niša, Odbor je poslao po 60 primeraka sledećih knjiga: „Sveštena istorija za gimnaziju“, „Stari i novi zavet“, „Prostrani Katihizis“, „Računica“, „Istorija Srba“ od Krstića, „Botanika“, „Minerologija i Zoologija“, „Nauka o čuvanju zdravlja“ (po 15 primeraka) i po jedan primerak mapa svih delova sveta (Arhiv Srbije, Min. pr. F. II, br. 50/1875. prema: Milovanović 1975, 99).

Ovde moramo reći da, pojedini udžbenici poput „Fizike“ ili „Planimetrije“, nisu bili potrebni osnovnoj školi, ali u vreme slanja ovih udžbenika, planirana je uveliko, a ubrzo, videćemo, formirana je i Niška dvogodišnja „Gimnazijska realka“.

Iz arhivskih dokumenata vidimo da je poslednji kontingent knjiga poslat uoči samog izbivanja srpsko-turskih ratova. Na sednici Odbora od 8. januara 1876. godine, odlučeno je da ove škole dobiju po 50 „Bukvara“, „Bukvara slovenskih“, „Čitančica sa bukvarom“, „Čitanki prvih“, odnosno po 20 primeraka: „Srpske gramatike“, „Zemljopisa Srbije i Turske“, „Istorije srpskog naroda“, „Istorije crkve“, „Katihizis“, „Molitoslov“, „Računica“, „Pismeni sastavi“, „Čitanka druga“, „Čitanka treća“ (Arhiv Srbije, Min. pr. F. III, br. 124/1866. prema: Milovanović 1975, 100).

Očito je da je Odbor za škole u neoslobođenim krajevima, ulagao dosta napora i sredstava za nastavak i poboljšanje kvaliteta rada osnovnih škola u Nišu. Radilo se po istom programu kao i u oslobođenom delu Srbije, međutim, u odnosu na broj đaka – udžbenika nije bilo nikada dovoljno. U svom delu „Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima“ Dr. Jovan Hadži-Vasiljević je istraživao zaostavštinu iz arhiva, pisama, molbi, izveštaja, ugovora, testamenata, priznanica i druge građe, iz čega primećujemo da se, u to vreme, u Nišu čitalo i pisalo gotovo kao u unutrašnjosti Srbije. Iako su nazivane „jeretičkim“, u Niš i okolinu su, postepeno prodirale i knjige pisane pravopisom Vuka Karadžića.

3.20 Prve biblioteke u Nišu

U odnosu na standard porodica i ljudi, koji su, do pre samo koju deceniju, gotovo sav imetak davali za harač, može se reći da su knjige u to vreme bile skupe. Ipak, posedovati barem malu kućnu biblioteku, bilo je pitanje prestiža za svaku imućniju porodicu u Nišu. U gostinskim sobama, postojala su posebna udubljenja u zidu, u kojima su se najčešće čuvali posteljina, ćilimi i garderoba, u narodu poznata kao „dolapi“. U njima su već 60-ih godina XIX veka, domaćini čuvali knjige. Po broju knjiga, naročito se isticala biblioteka učitelja Dimitrija Đorđevića, učitelja, koju je on, kao svoje nasleđe, obogaćivao (Hadži-Vasiljević 1928. prema: Milovanović 1975, 101).

Naravno, u Nišu su postojale i turske bibiloteke. Neke manje su se nalazile po džamijama i tekijama, a prvu biblioteku osnovao je u jednoj od džamija (Bali-begovoj) u tvrđavi, potonji veliki vezir Turske, Midhat-paša dok je bio paša u Nišu (između 1860. i 1864. godine). Kada je premešten iz Niša, biblioteku je nova vlast bila zapustila, međutim, donacijom niškog valije, Abdurahman-paše (od 1867/68. do 1872/73. godine), koji je obezbedio 15.000 groša, ta biblioteka je obnovljena i svečano otvorena januara 1868. godine i zatim radila sve do 1877. godine. Abdurahman-paša je očito umeo da motiviše bogate Turke iz Niša u obnovi i obogaćivanju književnog fonda jer je poznato da su turski činovnici, učitelji, oficiri, trgovci, zanatlije i zemljoposednici dali velike priloge, čime su kupljene knjige iz raznih naučnih oblasti, a kupljena su i dva precizna časovnika za muvekit (čitaonicu) koja se takođe nalazila u biblioteci. Čitaoci nisu mogli da iznose knjige van biblioteke, ali je zato biblioteka bila otvorena i uveče, a zimi su prostorije grejane (Eren 1968, 33, prema: Milovanović 1975, 104).

3.21 Školovanje niških učitelja u Beogradskoj bogosloviji

Kako je vreme odmicalo, postalo je jasno da, zbog potčinjenog odnosa Srba prema Turcima, neće biti moguće, da u školama u Nišu i okolini predaju bolje obrazovani učitelji. Građanima su bila potrebna šira znanja od onih koja su mogli da im pruže učitelji koji, i sami, jedva da su znali više od onoga što su predavali đacima. Postoji zapis nekog kandidata za dalje školovanje u Beogradu, koji je živio u Prištini i koji je upoznao neke niške učitelje, da se: „stanje u školama neoslobođenih krajeva sređuje, ali šta vredi kada nema knjiga i kad su učitelji prosti.“ On navodi, kao primer, upravo školu u Nišu, u kojoj se u sva četiri razreda predaju srpski jezik i srpska gramatika, ali da učitelji govore „nišlijski" i da „nemaju načina predavanja" dok je u mestima južnije od Niša, situacija još gora. Pišući o istom problemu, list „Vidovdan" (br. 20/1867) dodaje da „vreme traži veći napredak u izobraženiju".

Krajem 70-ih godina XIX veka, broj učenika u Nišu se kretao između 350 i 400. Učitelji iz Kneževine Srbije su se uglavnom kratko zadržavali u niškim školama zbog nesigurnosti svog položaja i političkih pritisaka. Zato su u Nišu najduže radili meštani, učitelji koji su završavali školu u Nišu.

Međutim, bilo je i učenika, koji su, uz finansijsku podršku svojih roditelja ili inicijativom opštine, odlazili na školovanje u Srbiju, u gimnaziju ili bogosloviju. Godine 1866. na predlog učitelja Atanasija Petrovića-Tase, vladika Kalinik je obavestio beogradskog mitropolita Mihajla da je poslao dva đaka iz Niša, Todora Atanaskovića i Dimitrija Đorđevića „da uče ma šta", kao i Jovana Popovića iz G. Matejevca, „da uči što“ Dve godine kasnije, Jovan Popović je postavljen za učitelja u svom rodnom selu (Arhiv Srbije, Beogradska mitropolija 1866, prema: Milovanović 1975, 111).

U Bogoslovskoj školi, učenici su učili predmet pod nazivom „Učiteljski metod“ u kojem su izučavali načine prenošenja znanja (Ćunković 1971, 111, prema: Milovanović 1975, 109).

Kako su, iz okupiranih krajeva, uglavnom dolazili učenici, skromnijeg predznanja, pri ovoj školi je, 1873. godine, za njih otvoreno posebno odeljenje bogoslovije, nazvano „odeljenje za stranačke blagodejance" (stranačka bogoslovija). Školovanje je trajalo tri godine, a nastavni program je obuhvatao sledeće predmete: Srpski i staroslovenski jezik, Srpska i jugoslovenska istorija, Opšta istorija, Zemljopis s obzirom na jugoslovenske zemlje, Račun, Crkvena istorija, Obredi, Prostrani katihizis, Naravstveno bogoslovije, Jestestvenica, Fizika, Nauka o čuvanju zdravlja, Pedagogija i metodika, Crtanje i krasnopis, Pevanje (crkveno i drugo), Telesno i vojeno vežbanje. Najveća pažnja bila je posvećena srpskom

jeziku, pisanju i istoriji, zatim crkvenom i drugom pevanju (Vojvodić 1963, 22 i dalje, prema: Milovanović 1975, 109).

Učenicima, koji su dolazili iz krajeva pod Turcima, Vlada Kneževine Srbije je obezbeđivala smeštaj u internatu, odeću i knjige. Nastavom i, uopšte čitavim režimom školovanja, razvijan je patriotizam i nacionalni polet.

Iz arhiva Ministarstva prosvete saznajemo za još neka imena učenika iz Niša i okoline. U beogradskoj gimnaziji, školske 1871/72. godine iz Niša su na ispitu bili Krsta Marinković i Kosta Đorđević, koji su kasnije bili učitelji u Prokuplju. Stipendija ili „blagodejanije“ kako se tada zvala pomoć Kneževine, iznosila je osam dukata cesarskih. Među 18 „blagodejanaca“ školske 1872/73. na spisku se nalazi i Nikola Atanasković koji je postao učitelj u Nišu 1874. godine. Školske 1873/74. iz Niša i okoline, u ovoj školi se nalaze Spiridon Petrović i Ranko Ristić. Nikoli Popoviću iz Niša je, zbog slabog uspeha, oduzeta stipendija, ali mu je u drugom polugodištu bila vraćena. Na spisku, sačinjenom 24. novembra 1873. godine kao „blagodejanac“ evidentiran je i Spasoje Ivanović, iz Niša, koji je učio treći razred gimnazije. Na marginama crkvene knjige „Antologin“ ili „Triod cvetni“ (Moskva 1862. god.) u G. Matejevcu, na strani 532 je zapisano:

„13. dekembria 1848 rođen Vane popa Dimitrijević u gor. Matevce a učio se u bogosloviji u Beogradu pri profesora Janikija Popovića. A podstavljen u gor. matevačke škole. 1. novembra 1868 let. Na sledećoj, 533. strani piše, 24 dekembria 1875 Vane popa Dimitrijević učitel, umreo i pri oltar zapon u gorn. Matevci. Poznato je da je Janikije Popović bio profesor i član Učenog odbora, te da se veoma suprotstavljao egzarhističkoj propagandi u neoslobođenim krajevima.”

Bruno Lovrić, u svojoj „Istorija Niša 1878 – 1928“ na strani 69, kao beogradske đake spominje Stavru Marinkovića i Đorđa Đurića. Takođe, mnogo mladića je odlazilo na školovanje u Beograd o trošku svojih roditelja, tako da njihovih imena nema na spiskovima onih koji su primali stipendiju. Ipak, ovde treba reći da, završena škola u Beogradu – nije automatski značila i početak rada na poslu učitelja, pri povratku u mesto rođenja. Naime, oni su morali da čekaju i po nekoliko meseci da bi turska vlast, koja se je u to vreme veoma oslanjala na mišljenje bugarskih egzarhističkih predstavnika, odobrila da budu učitelji.

3.22 Dvogodišnja gimnazijska realka

Za kraj ovog dela o razvoju školstva u Nišu do oslobođenja od Turaka, treba spomenuti i nišku „Realku“, školu u koju su išli najbolji učenici iz osnovne škole. Otvaranju je prethodio "Zakon o ustrojstvu realke, u kojoj će se mladići obučavati u poleznim znanjima za građanski život“, donet u Srbiji 1865. godine (Tešić 1965, prema: Milovanović 1975, 114).

Uvidom u zapise sa sastanaka u Ministarstvu u Beogradu, pretpostavlja se da su razgovori o otvaranju niže gimnazije u Nišu vođeni još pre 1873. godine. U njima su učestvovali Todor Atanasković i Dimitrije Đorđević. Njihovom aktivnošću, došlo je do otvaranja dvogodišnje Gimnazijske realke i ona je počela sa radom školske 1873/74. godine. O ovome nam govori spisak knjiga koje je Odbor za škole i učitelje poslao u Niš, 6. januara 1874. godine. Među tim knjigama su bile i neke koje deci do četvrtog razreda nisu bile potrebne, kao što su: Mineralogija, Fizika, Zoologija, Botanika, Planimetrija i sl. (Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete F. II, br. 50/1875. prema: Milovanović 1975, 115). Kratko vreme po oslobođenju, iz Niša je poslat dopis Ministarstvu prosvete Srbije, u kojem se između ostalog kaže: „A pre rata je postojala i jedna veća škola pod imenom realka, koja je zbog rata prestala“ (Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete F. IV, 5r. 132/1878., prema: Milovanović 1975, 115).

Kao jedna od ključnih ličnosti za otvaranje realke u Nišu, verovatno važi učitelj Milan Novičić, rodom iz Vasojevića (selo Božić). Naime, on je 1869. godine u Prizrenu organizovao prvi i drugi razred gimnazije, a potom otišao u Beograd na dalje školovanje. Petar Kostić, autor knjige „Prosvetni i kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX veku“ (Skoplje 1933. god.) navodi da je Novičić iz Prizrena otišao u Beograd gde je upisao Veliku školu, odsek filozofije, koju „verovatno nije završio, već samo bogosloviju, koja je spremala i za učiteljski poziv“ (Milovanović 1975, 113-116).

Rad na učiteljskom poslu Milana Novičića i njegove žene Mileve, bio je očigledno koordinisan od strane Ministarstva tj. Odbora, a plan da se i u Nišu otvori jedna niža realna gimnazija, vidimo iz pisma koje su 19. 1. 1875. godine, Milan Novičić, Todor Atanasković i Dimitrije Đorđević poslali mitropolitu Mihajlu u kojem pišu:

„Ona narodna poslovice, čini što možeš, pa si učinio i što treba da učiniš, pobudila nas je da se primimo teškog tereta, tj. da ovde u Nišu zavedemo polugimnaziju iz dva uzroka: Jedno zato da se ovaj narod prosveti i probudi, a drugo zato, što će se putem ovim i sve ostale ovostranske srpske varoši prosvetiti i iz dubokog sna probuditi, jer je Niš ključ Stare Srbije, tj. kao što je Niš prvi pao, tako se mora prvi i podignuti. Iz ova dva velika uzroka bacili smo na naša slaba ramena ovaj teški teret, ali pri ovome imali smo u vidu i to da će Odbor za ovostranske zemlje pomoći nam u svemu što je potrebno. No, kao da smo se u ovom prevarili. Nekoliko spiska potrebnih knjiga za školu nišku ne nađoše odziva. I samo obećanje dato G. Đorđu Pop - Maniću ostaje neizvršeno. Pa stoga naumismo da Vam V. N. molbu predstavimo da nam sve knjige po spisku, koji je kod G. Rašića, ispratite, a tako isto i stvari. Ako ovo učinite korist će biti velika, a ako ovo ne učinite, bolje će biti da se manemo, a i moramo se manuti. A to opet... onda na šta je toliki dosadašnji trud i tolike

muke. Nadajući se da će se ovo kosnuti Vašeg patriotskog srca i učiniti da Vaš arhijerjski pogled ponekad u odlučnom času upravite i na ovoj jugoslovenskoj strani“ (Milovanović 1975, 115-116). I dok je Milan Novičić tražio knjige i učila, Atanasković i Đorđević su istog dana poslali još jedno pismo, u kome traže da im se pošalje šestomesečna novčana pomoć, ali i sledeće knjige: *Načela fizike, Jestestvenica, Milejanikonija, Prostranija* (udžbenik crkvene istorije), „*knjigu J. Pančića*“ i *neke knjige astronomske i hemijske* (Arhiv Srbije. Ministarstvo prosvete F. X. br. 89/1876. prema: Milovanović 1975. 201).

Deset dana kasnije, Odbor u Beogradu je sačinio spisak potrebnih knjiga za školu u Nišu. Od predviđenih deset udžbenika, poslato je po 50 primeraka: „Čitanki“ od Novakovića, „Crkvenih istorija“, „Katihizisa“, „Botanika za srednje škole“, „Meteorologja za gimnazije i realke“ i „Istorija Srba za gimnazije“. Na tom spisku, našla su se i sledeća učila: globus, mikroskop, kompas, termometar, barometar, minerali, slike iz zoologije, botanike i mineralogije i anatomske slike. Međutim, od svega toga jedino je bila poslata „Sidovljeva mapa“, jer drugih nije bilo (Milovanović 1975. 117).

Upornost i ambicioznost ovih niških učitelja ogleda se i u želji da nastave svoje školovanje u Rusiji. Sačuvano je pismo, datirano na 25. maj 1876. godine u kojem beogradski mitropolit Mihajlo podnosi predlog Ministarstvu inostranih dela u kojem kaže:

„Todor Atanasković i Dimitrije Đorđević, rodnom su iz Niša, koji je izvan granice Kneževine Srbije, u Staroj, koja je pod turskom upravom, a Niš je još pod bugarskim egzarhijom. Ovi mladići su svršili u Beogradu Bogosloviju 1870. godine s odličnim uspehom, kao što ćete se i uveriti iz... priložene ocene... Za sve vreme od svršetka Bogoslovije do sada učiteljuju u Nišu vrlo revnosno i pohvalno po uverenju Niške opštine po tome držimo da će oni kao zreli i dosta razvijeni mladići moći s polzom učiti u Duhovnoj akademiji u Rusiji, kad se bolje upoznaju sa ruskim jezikom“ (Milovanović 1975, 118).

Te, iste 1876. godine ministar inostranih dela Jovan Ristić potpisao je akt u kojem se kaže da su Todor Atanasković i Dimitrije Đorđević, svršeni bogoslovi, „upisani među kandidate koji se imaju primiti u jednu od ruskih duhovnih akademija o trošku državnom“ (Arhiv Srbije. Ministarstvo prosvete F. X. br. 89/1876. prema: Milovanović 1975. 201).

Ipak, ovi nesuđeni ruski studenti nisu otišli na dalje školovanje u Moskvu jer je ubrzo počeo rat za oslobođenje tzv. Stare Srbije kojim je za izvesno vreme bio prekinut rad svih niških škola.

Sve u svemu, po popisu koji je izvršen nakon oslobođenja Niša od Turaka vidimo da je u ovom gradu 1878. godine živelo 1.915 pismenih muškaraca i 73 pismene žene (Milovanović 1975, 119).

4. ZAKLJUČAK

Ovakvim, interdisciplinarnim postupkom u pronalaženju relevantnih podataka i pisanju rada, autor se nada je uspeo da pruži dovoljan uvid u osnivanje i razvoj školskog sistema u Nišu i južnoj Srbiji tokom XIX veka, odnosno u periodu stvaranja moderne srpske države. Iz rada se vidi da, i pored teških ekonomsko-političkih uslova, hrišćani, Jevreji i ostali „nemuslimani“ nisu samo pasivno služili i čekali „bolje dane“, već su se aktivno trudili da svojoj omladini omoguće školovanje, znajući da je prosvećenost osnov za napredak kako pojedinca, tako i društva uopšte. Taj put nije bio nimalo lak i jednostavan. Osim duhovnog i ekonomskog siromaštva, protiv osnivanja neke svetovne škole na srpskom jeziku, izuzetno jak uticaj su imali, pre svih Turci odnosno vlast u Nišu, a zatim i grčki fanarioti, bugarski egzarhisti kao i pojedini lokalni sveštenici i vladike u pravoslavnoj crkvi.

Iz prvog dela, koji govori o menjanju etnološke i religijske slike kroz istoriju Niša, saznajemo da je ovaj grad vrlo rano postao važna naseobina na raskrsnici puteva koji spajaju centralnu Evropu sa bliskim istokom i Grčkom. Kroz Niš su prolazili putevi kojim su trgovci i poslanici išli iz pravca Dubrovnika prema Carigradu ili Solunu i Egejskom moru. Iako je, početkom nove ere, nekoliko puta bio spaljivan i opustošen do temelja, novi osvajači su ga uvek iznova gradili i od njega stvarali sedište političkog ili religioznog karaktera. Dolaskom Slovena na Balkan, ništa se ne menja, osim što se sve više potiskuju tragovi i bogato nasleđe Vizantije i Rimskog carstva.

Ogroman uticaj i neizbrisiv trag na formiranje životnih uslova i okolnosti u Nišu, svakako pripada Turskoj, čiji su vojnici okupirali grad krajem XIV veka i u njemu ostali punih pet stoleća. Ostaci njihovog uređenja i vladavine, uočljivi su i danas u jeziku, arhitekturi, navikama, običajima, mentalitetu i sl.

U drugom delu (Analiza jezika, dijalekta i govora niškog kraja) autor je hteo da, u kratkim crtama, predstavi govor ovog kraja Srbije. Timočko-prizrenski govori spadaju u red onih govora koje novoštokavske izmene nisu bitno pogodile. Zahvaljujući zadržavanju arhaičnih jezičkih i gramatičkih oblika odnosno rečeničnog blaga te uz ogroman uticaj turskog, bugarskog, makedonskog i grčkog jezika – ovi govori čine jedinstvenu jezičku grupu, koja se toliko razlikuje od standardnog štokavskog narečja da bi se od njega možda moglo stvoriti i novo narečje. Priloženi tekstovi iz XIX veka, imaju isključivu ulogu uvida, najpre u jezik i pismo kojim su se služili pismeni ljudi tog doba, ali, kao svojevrsna istorijska svedočanstva, pružaju nam jasniju sliku odnosa i socijalnih konstalacija među stanovnicima Niša i okoline.

Mnogo više podataka i opširnija obrada teme ovog diplomskog rada, nalaze se u trećem delu (Razvoj školskog sistema u niškom kraju). Osim sveštenika i kaluđera, do kraja XVIII veka, među Srbima u Nišu i okolini gotovo da nije bilo pismenih ljudi. Uvođenjem povlastica od strane sultana, kojima je bavljenje zanatom i trgovinom bilo dozvoljeno svima u državi, Srbi počinju da putuju i uviđaju značaj pismenosti i obrazovanja. To će ih naterati da počnu aktivnije da se bave otvaranjem škola i van manastira ili crkava. I pored uvreženog mišljenja o snažnim patrijarhalnim odnosima na Balkanu, izvori do kojih je autor došao, jasno pokazuju da su u to vreme i devojčice mogle dobiti obrazovanje uz navođenje imena nekoliko učiteljica koje su radile u tim školama. Indirektno, veliki uticaj i pomoć pri svemu imala je i Kneževina Srbija, čije su se granice protezale na oko 30 km severno od Niša.

Osim hronologije osnivanja prvih škola, ovaj rad pruža uvid i u spisak udžbenika i nastavnih sredstava pomoću kojih su tadašnji đaci učili. Rizik, izlaganje životnoj opasnosti, novac i trud koji su Nišlije ulagale, samo potkrepljuje sliku o narodu, svesnom značaja i prednosti koje nosi pismenost i prosevećenost.

Autor se nada da će podaci izneti u ovom radu, uz spisak primarne i sekundarne literature koju je koristio – poslužiti za dalja istraživanja u oblasti pedagogije, jezika, dijalektologije, sociologije i drugih relevantnih nauka.

ENTSTEHUNG UND ENTWICKLUNG DES SCHULSYSTEMS

IN NIŠ UND SÜDSERBIEN IM 19. JAHRHUNDERT

Mit der zunehmenden Befreiung vom Osmanischen Reich, beginnt Serbien im 19. Jhd., nach mehr als vierhundert Jahren mit der eigenen Staatsbildung. Dieser Prozess gestaltete sich partiell, isomorph zu der schrittweisen Anerkennung der befreiten serbischen Territorien durch die damaligen europäischen Großmächte. Das heutige Südserbien und die Stadt Niš kamen erst im letzten Viertel des 19. Jhdts. an die Reihe, circa ein halbes Jahrhundert nach Kragujevac, Belgrad und dem restlichen Serbien.

Thema der vorliegenden Diplomarbeit ist vor allem die Darstellung der Entstehung, der Organisation und der weiterfolgenden Entwicklung des Schulsystems in Niš, der größten Stadt und dem regionalen Zentrum dieses Teiles Serbiens. In der Arbeit wird ein Überblick über die Dialektlandschaft und -spezifik dieser Region gegeben, die Geschichte der Schulbildung in Niš und Umgebung präsentiert, dokumentiert u. a. in diversen Texten auf den Marginen der Kirchenbücher. Insofern beschäftigt sich der Verfasser in seiner Arbeit mit der Erörterung des Erbes, beziehungsweise der Feststellung der konkreten Ausgangslage und gleichzeitig mit der Verantwortung, welcher sich die damaligen Herrscher stellten, um davon ausgehend das Bildungs- und Schulsystem aufzubauen.

Die hier betrachtete Spanne umfasst v. a. die Zeit vom Beginn des 19. Jhdts. bis zur Befreiung der Stadt Niš von der Osmanischen Herrschaft im Jahre 1878, aus anderer Perspektive – die Zeit von kurz vor der Gründung erster ordentlicher Schulen bis hin zu dem Zeitpunkt, an welchem sich das serbische Schulsystem in Niš und seiner Umgebung ohne türkischen oder anderen äußeren Einfluss entwickeln konnte.

Bei der Erforschung der Kultur eines Volkes stellt das Bildungssystem einen essentiellen Bereich dar. Dies war die Hauptmotivation, sich in dieser Arbeit die Entstehung des Schulsystems in diesem, damals und heute wirtschaftlich unterentwickelten Teil Serbiens zu befassen, zumal dieses Thema in der Forschung nur schwach repräsentiert ist.

Osmanische Soldaten haben den größten Teil Serbiens 1867 verlassen, daher wird dieses Jahr als der Beginn des modernen serbischen Staates angesehen. Nun verlief jedoch die Grenze zwischen Serbien und dem Osmanischen Reich über weitere zwanzig Jahre dreißig Kilometer nördlich der Stadt Niš, in der Nähe von Aleksinac. Somit verblieb Niš in türkischen

Händen und wurde auch als wichtiger Verteidigungsschild des osmanischen Reiches gegen Westen gesehen. Briefen und anderen Aufzeichnungen aus dieser Zeit können wir Details entnehmen, welche unser Bild über die soziale, wirtschaftliche und politische Stellung der damaligen Bevölkerung der Stadt Niš und der umliegenden Region gegen Ende der osmanischen Herrschaft vervollständigen. So interessieren den Verfasser, außer den Umständen, unter welchen in dieser Region erste Schulen eröffnet wurden, die Sprachsituation wie auch das Bildungsniveau und Lese- und Schreibkenntnisse der damals dort lebenden Menschen.

Aus Gründen einer besseren Übersicht ist die Arbeit in drei thematische Teile gegliedert:

- Die Geschichte der Stadt Niš und das ethnologische Bild der Stadt von seiner Gründung bis 1878
- Dialektologische Analyse von Texten aus dem 19. Jhdt.
- Das Bildungs-, beziehungsweise Unterrichtssystem der Stadt Niš von seiner Entstehung bis 1878

GESCHICHTLICHE ENTWICKLUNG DER STADT NIŠ

Erste mittelalterliche Siedlung

In der Antike entsteht die erste Siedlung, welche uns unter dem Namen Nais bzw. Naissus bekannt ist. Das weitläufige Gebiet der heutigen Stadt besiedelten Angehörige zweier illyrische Stämme, der Dardaner und der Thraker. Durch die Ankunft weiterer römischer Soldaten wuchs dann die Bevölkerungszahl. Unter Kaiser Augustus (Caesar Avgvstvs, 63 v. Chr. – 14 n. Chr.) befand sich hier ein großes Heereslager und das antike Naissus stellte damals einen starken militärischen, wirtschaftlichen und kulturellen Mittelpunkt des gesamten umliegenden Gebietes dar.

Name der Stadt

Von Seiten der Etymologie gibt es keine gesicherte Erklärung für die Namensgebung der Stadt. Hier lebten Kelten, Illyrer und Thraker, womit zunächst in den Sprachen dieser Völker nach Anhaltspunkten für die Herkunft des Namens der Stadt gesucht wurde. Man findet hier

Namens- bzw. Wortformen wie Naissus, Naessus, Urbs Naisitana, Navissus, Νάισσός oder Νάϊούπολις, aber zu einer verlässlichen Erklärung zur Namensentstehung konnte sich keiner der Linguisten durchringen. Die wohl am meisten akzeptierte Annahme geht von der keltischen Herkunft aus, wonach der Stadtname zunächst der Name einer keltischen Siedlung am gleichnamigen Flussufer war.

Religion im antiken Niš

Die Religionszugehörigkeit der Bevölkerung wurde von einer Vielzahl von Migrationsbewegungen wie auch vom Wechsel verschiedener Herrscher beeinflusst. Bereits während der Entstehung des ersten Heereslagers und dem damit verbundenen wirtschaftlichen Aufstieg der Stadt wurde Naissus von Menschen unterschiedlichster Herkunft besiedelt. Folglich stellt sich auch das Bild der in der Stadt ausgeübten Konfessionen als komplex dar. Die ältesten beschrifteten Denkmäler zeigen Opferaltäre, die den römischen (Jupiter, Juno, Fortuna, Liber und Libera, Herkules usw.), den griechischen (Omphale), den orientalischen (Mithras) wie auch den thrakischen und illyrischen Göttern und Helden, also jenen der einheimischen Bevölkerung (Thrakischer Reiter, Mundrytus, Dardania, Atta, uvm.), gewidmet waren.

Aufgrund der geographischen Lage der Stadt sind mit dem Aufkommen des Christentums erste Missionare dieser damals verbotenen Religion auch nach Niš gegangen. So war zu den Anfängen der christlichen Geschichte dieser Stadt hier der Sitz der Diözese. Naissus war die Geburtsstadt Konstantins des Großen (Flavius Valerius Constantinus (271 – 337 n.Chr.)), des ersten römischen Kaisers, der das Christentum erlaubt hat. Unter seiner Herrschaft (306–337 n.Chr.) erlebte die Stadt eine wahre Blütezeit.

Kriege und die Eroberung von Naissus

Mit dem Machtverlust des Römischen Reiches in diesem Gebiet kamen neue Eroberer. Naissus wurde zunächst von den Hunnen verwüstet (441 n. Chr). Als Jahr des Unterganges des römischen Naissus wird in den Quellen entweder 612 oder 614 n. Chr. genannt. Bis zu diesem Zeitpunkt war römisches Geld in Verwendung. Mit dem Ende des 6. Jhdts., bzw. gegen Anfang des 7. Jhdts. drangen aus dem Norden und Osten slawische Stämme vor. Diese waren auf Raubfeldzug, ließen sich jedoch auf dem Gebiet nieder und integrierten sich. Die dort ansässigen Stämme wurden dabei vertrieben oder assimiliert.

Die nächsten schriftlichen Nachweise datieren erst aus dem 11. Jhd. Obwohl die Stadt von den Slawen bevölkert wurde, bleibt sie unter byzantinischer Verwaltung. Während des 12. Jhdts. wurde die Stadt allerdings immer wieder von den Ungarn angegriffen und kurzzeitig auch besetzt.

Der Anfang serbischer Herrschaft in Niš

Gerade dank den Ungarn konnte der serbische Župan Stefan Nemanja im Jahr 1187 Niš besetzen. Dort hat er zwei Jahre später im Hof einer Kirche (heute die Kirche des Heiligen Pantaleon im Nordosten von Niš) den damaligen Kaiser des Heiligen Römischen Reiches und Heeresführer des dritten Kreuzzuges, Friedrich Barbarossa (1122–1190), empfangen. Mit ihm schloss er einen Pakt gegen den byzantinischen Kaiser. Ab diesem Zeitpunkt wurde immer wieder zwischen den Serben, Bulgaren und Byzantinern um Niš gekämpft. Die serbischen Herrscher aus der Dynastie der Nemanjiden (Nemanjići) konnten die Stadt bis ins Jahr 1386 (manchen Quellen zufolge 1381) unter ihrer Kontrolle halten, dann wurde sie von den Türken erobert. In einer letzten Schlacht, welche 25 Tage dauerte, wurde der Großteil der Bevölkerung getötet und der Rest floh aus der niedergebrannten Stadt.

Türkische Herrschaft in Niš

Zu Beginn spielte die Stadt keine bedeutende Rolle innerhalb des Osmanischen Reichs, welches nach dem Feudalprinzip organisiert war. Christen und andere nichtmuslimische Volksgruppen hatten zunächst kein privates Eigentumsrecht. Sie wurden als "Raja" bezeichnet, standen unter Schutz und im Eigentum der lokalen türkischen Herrscher. Für Einkünfte aus Land- und Viehwirtschaft mussten sie enorme Steuerabgaben leisten (haraç), sodass ein guter Teil der Bevölkerung während der türkischen Herrschaft zum Islam übertrat.

Niš im 19. Jahrhundert

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts lebten in Niš mit seinen 1.500 christlichen und 1.000 türkischen Haushalten, einschließlich eines gewissen jüdischen Anteils, insgesamt zwischen 12.000 und 13.000 Einwohner. Zu dieser Zeit wurde den Christen und Juden das Recht zuerkannt, Handwerk auszuüben und Handel zu betreiben, worauf sich auch unter diesen ein wohlhabender Bevölkerungsteil herausbildete. Eben diese Schicht hat sich ebenfalls dem Aufbau und der Gründung erster Schulen in Niš gewidmet.

Nach großen Erfolgen und Eroberungen vieler Städte im Zuge des Ersten Serbischen Aufstandes (1804) beschlossen die Serben auch Niš anzugreifen. Auf dem Čegar Berg, ca. 10

km nördlich der Stadt Niš, wurde am 19. Mai 1809 (nach julianischer Kalenderrechnung) eine Schlacht ausgetragen, bei der die Türken den Sieg davontrugen. Nišer Hurşit Ahmet Pascha aus Niš erteilte den Befehl, an der östlichen Stadteinfahrt ein Denkmal aus Köpfen gefallener Serben (heute bekannt als "Ćele kula" (Schädelturn)) zu errichten. Hierbei wurden im Sommer 1809 in die fünf meterhohen Mauern 952 Schädel gefallener serbischer Aufständischer einzementiert.

Im Jahr 1861 kam die Stadt unter die Herrschaft des Midhat Pascha, der später zum Großvesir des Osmanischen Reiches (Regierungschef) ernannt wurde (1867). Im Hinblick auf das Thema dieser Arbeit ist festzuhalten, dass es in dieser Zeit eine Vielzahl von Versuchen der christlichen Bevölkerung gab, das Fundament eines Schulsystems für die eigenen Kinder und die Jugend zu legen. Wie kein anderer seiner Vorgänger kam der Großvesir der Raja entgegen und machte Zugeständnisse, die davor undenkbar gewesen wären, während er auf anderer Seite – ohne die Interessen seines Großreiches aus dem Blickwinkel zu verlieren – auch eine Reihe von Verboten und Strafen eingeführt hat, was ihm in der Bevölkerung sowohl Sympathie einbrachte, als auch zu Protesten führte.

Der endgültige Befreiungskrieg des sogenannten Alten Serbien begann im Juni 1876 und endete mit der Kapitulation der Türken am 8. Jänner 1878. Eine Woche später erreichte der serbische König Milan Obrenović Niš und gratulierte der Bevölkerung zu ihrer Befreiung mit den Worten: "Ich begrüße euch als Vertreter der Gerechtigkeit, Beschützer der Freiheit, auf die alle Bürger aller Glaubensbekenntnisse ein Anrecht haben!"

ÜBER DEN TORLAKISCHEN DIALEKTRAUM

Im zweiten Teil der Arbeit gibt der Autor durch eine kurze Analyse einiger Texte aus dem 19. Jhd. aus der Region um Niš einen Einblick in die torlakische (Prizren-Timok-Dialekt) Dialektgruppe. Diese Texte gewähren uns nicht nur einen Einblick in das Sprachgefüge der Stadt, sondern vielmehr auch in einen historisch-kulturellen Moment, in welchem sich die Nišer Bevölkerung und jene Südserbiens befand: in die Sprache und Schrift, welcher sie sich bedienten, den wirtschaftlichen und kulturellen Entwicklungsstand, das Verhältnis zu den Mitbürgern beziehungsweise zum damaligen Besetzer, die Mentalität usw. Die Bezeichnung dieser Dialektgruppe folgt den geographischen Grenzen (Prizren ist eine Stadt im Südwesten Serbiens und der Timok ist ein Fluss im Osten Serbiens) innerhalb welcher diese Dialektgruppe dominiert. So sind diese Dialekte auch als „šopski“ oder „torlakisch“ bekannt.

Einer groben Einteilung zufolge unterteilen wir diese Gruppe in drei Dialekte: den *timočko-lužnički*, den *svrljiško-zaplanjski* und den *prizrensko-južnomoravski*. Die Isoglossen aller drei Dialekte überschneiden sich in Niš. Ausführliche Studien zu diesem Thema wurden bereits von mehreren Sprachwissenschaftlern publiziert (Aleksandar Belić, Pavle Ivić, Asim Peco, Paul-Louis Thomas und andere). Zusammengefasst, wenn man die Eigenschaften der torlakischen Dialekte betrachtet, wird der Eindruck erweckt, diese befinden sich heute sprachlich genau zwischen der bulgarischen, der mazedonischen und der serbischen (bzw. bosnischen, kroatischen) Sprache. Der fast vollständige Schwund der Deklination, das Reduplikation von Personalpronomina, das Neutralisieren qualitativer und quantitativer Formen, das Behalten des silbischen *l*, sporadischer Artikelgebrauch, usw. Das sind einige der Merkmale, welche diese Dialekte von den übrigen des serbischen (bosnischen, kroatischen) Sprachraumes unterscheiden. Die vom Autor hier untersuchten Texte wurden in der kyrillischen Schrift verfasst, welche in Serbien bis zur Reform Vuk Karadžićs in Verwendung war.

DIE BEGRÜNDUNG EINES SCHULSYSTEMS IN NIŠ

Der dritte und zentrale Teil dieser Arbeit hat das Entstehen erster Schulen und die Ausbildung erster Lehrer zum Thema, wie auch generell die Entwicklung des Schulsystems in serbischer Sprache im 19. Jhd.

In den Quellen aus dem 16.-18. Jhd. werden oft reisende Lehrer (hauptsächlich Griechen) erwähnt, welche Söhne reicherer Handelsfamilien unterrichtet haben. Bedingt durch die damalige Lebenssituation und die Rolle der Kirche, haben die Menschen bis zum Jahr 1830 ausschließlich in Kirchen und Klöstern das Schreiben und Lesen gelernt. Auf der anderen Seite hat die türkische Herrschaft in Niš Erleichterungen, die der Sultan zu Gunsten der christlichen Bevölkerung befohlen hatte, immer weiter hinausgeschoben. Aus diesem Grund ging die Gründung der ersten offiziellen Schule in Niš – damals nur 20 km von Grenze zur Serbien entfernt – sehr langsam vonstatten und ohne Unterstützung aus Serbien. In der orthodoxen Kirche herrschte immer noch großer Einfluss pro-griechisch orientierter Priester (Phanarioten), welche sich gegen slawische Elemente in der orthodoxen Kirche einsetzten. Lange wurde die Tradition gepflegt, serbische Geistliche in Kiew und anderen theologischen Zentren des Russischen Reiches ausbilden zu lassen, sodass aufgrund der Sprachverwandtschaft sowie der Ähnlichkeit der Bräuche und Sitten der Einfluss des

russischen Reiches zwangsläufig gegeben war. Diese Entwicklung haben die Phanarioten mit aller Kraft bekämpft.

Noch ein wichtiger Schritt für die Gründung erster Schulen in Niš wurde in Istanbul getätigt. Unter vehementer Einflussnahme der europäischen Großmächte hat der Sultan im Zuge seiner Reformen im Jahr 1856 den Hatt-ı Hümayûn verkündet, wonach die Erlaubnis erteilt wurde, Kirchen und Schulen zu bauen. Dabei wurde zum ersten Mal während der türkischen Herrschaft jedem Bürger das Recht auf Bildung zugesprochen. Gerade zu dieser Zeit erwachte im bulgarischen Teil des Osmanischen Reiches eine nationale Bewegung der Bourgeoisie (Bulgarisches Exarchat). Die dortige orthodoxe Kirche setzte sich für eine Loslösung vom Istanbuler Patriarchen ein. Bulgarische Geistliche und Intellektuelle begannen einen großangelegten Propagandafeldzug, schleusten eigene Lehrer ein und eröffneten bulgarische Schulen für jene Serben, die noch unter türkischer Herrschaft standen.

Erste Lehrbücher und das Lehrprogramm

Das erste Buch zur Erlangung von grundlegenden Lese- und Schreibkenntnissen ist uns unter dem Namen *Bukvar sa bekavicom* bekannt. Als Übungsbücher für fortgeschrittene Lesekompetenz dienten seltene und äußerst teure kirchliche Bücher, wie zum Beispiel *Časlavac* und *Psaltir*. Da Bücher zu jenen Zeiten generell als Seltenheit galten, blieben sie über lange Zeiträume in Verwendung und wurden manchmal abgeschrieben, um jedem Schüler ein Exemplar zu ermöglichen.

Im Jahr 1838 kam der Lehrer Spiridon Jovanović nach Niš, welcher es schaffte, eine Art der ersten organisierten Schule außerhalb des Kirchen- und Klostersystems zu gründen und so in die Geschichte der Schulbildung der Stadt einzugehen.

Mit der Zeit bildeten Handwerker Vereinigungen, sogenannte Esnafen, und unterstützten über diese sowohl kirchliche Einrichtungen wie auch den Lehrer, sodass sehr bald das erste Klassenzimmer eröffnet wurde, das für einen ordentlichen Unterricht eingerichtet war.

Obwohl der Unterricht in sehr bescheidenem Rahmen abgehalten wurde, unterschieden sich, den erwähnten Quellen zufolge, die Organisation, die Inhalte und Methoden des Unterrichts in Niš nicht von den Schulen im bereits befreiten Teil Serbiens. Die Lehrbücher *Bukvar* (serbisches erstes Schullesebuch), *Časlovac* und *Psaltir* machten den Lehrstoff aus, der unterrichtet wurde. Diese ersten Lehrbücher wurden hauptsächlich in

Venedig oder Wien (Kurzbeck-Druckerei) oder in der königlichen Druckerei in Budapest gedruckt. Hierbei handelt es sich um überarbeitete Ausgaben des Moskauer Bukvars von Teofan Prokopovič oder die Kiewer Ausgabe des russischen Bukvars, welcher auch als Basis für den „Bukvar radi serbskog junošestva“ (dt. Bukvar für die serbische Jugend) diente. Dieser wurde im Jahr 1781 gedruckt, mit deutschem und russischem Text, der später rausgenommen wurde. Weiteres gehörten zur wichtigsten Lehrliteratur des 19. Jahrhunderts Bukvar von Teodor Janković (1774), jener von Zaharija Orfelin (1792) und Pavle Solarićs Bukvar (1812).

Slawenoserbischer Unterricht in griechischen Schulen und die Phanarioten

Neben dem Unterricht in slawenoserbischer Sprache konnten Kinder der Nišer Bevölkerung das Lesen und Schreiben auch an der sogenannten „griechischen Schule“ erlernen. In diesen wurde der Hauptteil des Unterrichts in griechischer Sprache und nur teilweise in slawenoserbischer Sprache abgehalten. Unter dem christlichen Teil der Nišer Bevölkerung war die griechische Sprache damals nicht nur in Mode, vielmehr wurde in Geschäftskreisen sowohl die Buchhaltung als auch die Korrespondenz mit südlicheren Regionen in Griechisch gehalten. Dies hat der „griechische“ Lebensstil diktiert.

In diesen 30er Jahren des 19. Jhdts. wurde von Seiten der Phanarioten ihr Unbehagen über die slawischen Elemente in der orthodoxen Kirche immer stärker kundgemacht. Sie stellten sich gegen die Wiedereinführung von Gottesdiensten in slawischen Sprachen, was große Proteste in der Nišer Bevölkerung hervorrief. Dies führte dazu, dass die Anzahl der Schüler an der griechischen Schule abnahm und im Gegenzug in der serbischen Schule zunahm. Gegen Mitte des 19. Jhdts. wird die griechische Schule endgültig geschlossen.

Erste Lehrer

Die Ankunft des Lehrers Spiridon Jovanović im Jahr 1830 in Niš markiert den Beginn eines organisierten „weltlichen“ (im Gegensatz zum kirchlichen) Schulsystems in der Stadt. Jovanović galt als guter Lehrer und guter kirchlicher Sänger. Außer Serbisch beherrschte er auch Griechisch und Deutsch.

Als sich die türkischen Machthaber und der serbische Episkop davon überzeugen ließen, dass dieser Lehrer weder für das Osmanische Reich noch für die griechischen Schulen gefährlich werden könnte, wurde er „der Bevölkerung zuliebe“ eingestellt. Unter diesen Umständen war es für den neuen Lehrer nicht leicht, die Eltern für sich zu gewinnen, damit

sie ihre Kinder in seine Schule schickten. Aber aufgrund des Lehrstoffs wie auch der Art und Weise des Unterrichts stieg die Schülerzahl sogar auf fünfzig Schüler. Der Lehrer Jovanović brachte seinen Schülern nicht nur die serbische Sprache bei, sondern auch gute Manieren. Obwohl sich die Schüler damals noch des kirchlichen kyrillischen Alphabetes bedienten, wurde dieses allmählich von der bürgerlichen Kyrilliza abgelöst.

Finanzierung, Auswahl der Lehrbücher und Lehrprogramm der ersten Nišer Lehrer

Im Jahr 1840 wurde ein Schulfond mit 1.000 Dukaten gegründet, mit dem Hauptziel eine stabile Finanzierungsquelle für das Funktionieren der Schule und die Arbeit der Lehrer zu schaffen, beziehungsweise auch für eine Erweiterung der Schülerzahlen. Lehrbücher waren Schenkungen vom Fürsten Miloš Obrenović, die der Belgrader Metropolit, mit Unterstützung von Handelsreisenden, heimlich nach Niš weiter gesendet hat.

Durch die Unterstützung des Schulfonds konnten die Nišer Bürger im Jahr 1843 ein neues einstöckiges Schulgebäude mit vier Klassenzimmern errichten. So wurden die Schüler nicht mehr auf dem Boden sitzend unterrichtet, sondern konnten auf den ersten Schulbänken Platz nehmen.

In der ersten Schulklasse lernten die Schüler aus dem Bukvar und das Schreiben der Zahlen von 1 bis 10. In der zweiten Klasse wurden Lesen, Groß- und Kleinschreibung sowie die Zahlen 1 bis 1000 geübt. In der dritten Klasse las man *Časlavac*, lernte den kleinen Katechismus und die kirchliche Geschichte. Dem Lehrprogramm zufolge mussten die Schüler zu diesem Zeitpunkt auch die vier Grundrechnungsarten beherrschen. Während der vierten Schulklasse wurde Psalter gelesen. Weiters wurde slawenoserbische Grammatik, Länderkunde, Katechismus und kirchliche Geschichte unterrichtet. Aufbauend auf den vier Grundrechnungsarten wurden in der Folge Brüche eingeführt.

Unter der Voraussetzung einer fleißigen Mitarbeit konnte man dieses Lehrprogramm, welches lange in Niš vorherrschte, in vier Schuljahren abschließen.

Der Lehrer Atanasije Tasa Petrović

Er wurde in der sogenannten „Priesterschule“, welche zwischen 1830 und 1832 in Niš bestand, ausgebildet. Neben seiner Muttersprache beherrschte er auch Griechisch. Bei Spiridon Jovanovic absolvierte er vier Schuljahre mit ausgezeichnetem Erfolg und begann, gleich im Anschluss an seine Schulausbildung, sich für die Aufgaben eines Lehrers mehrerer Fächer vorzubereiten.

Zu dieser Zeit existierten in Serbien keine Hochschulen für Ausbildung von Lehrern. Vielmehr war es üblich, dass der Lehrer seine besten Schüler auswählte und für den Lehrerberuf ausbildete. Obwohl die Ausbildung nicht systematisch war, kann das Niveau der Allgemeinbildung eines Lehrers für die damaligen Verhältnisse als sehr hoch beschrieben werden.

Die ersten Anfänge von Atanasije Petrović im Lehrerberuf erfolgten im Jahr 1840, als er gerade mal 17 Jahre alt war. Er hat insgesamt 15 Jahre an der Seite Spiridon Jovanovićs gearbeitet.

Gemischte Schule für Mädchen und Jungen der Lehrerin Anastasija Nasta Dimitrijević

Aufgrund sozialer Gegebenheiten und patriarchalischer Erziehung war es bis in die 40er Jahre des 19. Jhdts. üblich, dass nur die Jungen die Schule besuchen durften. Dies war im befreiten Teil Serbiens nicht anders. Jedoch wurde am 23. November 1844 von der Regierung des serbischen Fürstentums das erste allgemeine Schulgesetz erlassen, welches, unter anderem, auch die Schulbildung von Mädchen regelte. Das Gesetz sah vor, dass Mädchen mit sechs Jahren in die Schule eintreten dürfen und drei Klassen zu absolvieren hatten, die insgesamt sechs Jahre dauerten. Die Mädchen wurden vormittags unterrichtet, während der Nachmittagsunterricht für die Handarbeit vorgesehen war.

Während der Zeit der ersten Nišer Lehrer wirkte auch die Lehrerin Anastasija Nasta Dimitrijević aus Prizren. Sie war die erste Lehrerin der Stadt und gilt als die Begründerin der plan- und regelmäßigen Schulbildung für Mädchen in Niš. Im Jahr 1845 wurde eine gemischte Schule eröffnet, welche man später zu einer reinen Mädchenschule umwandelte.

Die ersten Schulen in der Umgebung der Stadt Niš

Neben der Gründung der ersten Schulen in Niš ist es ebenso wichtig das Entstehen erster Schulen in der Nišer Umgebung Mitte des 19. Jhdts. zu untersuchen. Während Bewohner bestimmter Dörfer ihre Kinder zur Schule nach Niš schickten, gab es in den Orten Gornji Matejevac, Miljkovac, Kamenica und Donji Matejevac erste Schulen. Neben den Dorfpfarrern wurden auch einfache Dorfbewohner, die die Schule in Niš abgeschlossen hatten, als Dorflehrer eingesetzt.

„Vzajmnočitelna“ (dt. gegenseitig unterrichtende) Schule – Die Arbeit mit einer großen Schülerzahl

Sehr bald haben die türkischen Machthaber dem Oberhaupt der christlichen Kirche und dem kirchlichen Schulausschuss verboten, Lehrer aus dem freien Fürstentum Serbien zu beschäftigen. Die Anzahl der Schüler wuchs rasant, während die Zahl der Lehrer sank, wobei die politischen Umstände immer schwieriger wurden. Durch verstärkte Grenzkontrollen wurde die Zahl der erhältlichen Bücher immer geringer, sodass das Nišer Bildungssystem ab den 60er Jahren des 19. Jhdts. mit jenem des Fürstentums nicht mehr Schritt halten konnte. Im Gegensatz zu serbischen Büchern gab es bei der Beschaffung der Literatur in bulgarischer Sprache keine Probleme.

Aus all diesen Gründen entschloss sich der kirchliche Schulrat, einer Empfehlung vom Vladika Janićije (1850-1858) zu folgen und zu erlauben, dass Lehrer Klassen mit einer Größe von bis zu 200 Schülern unterrichten dürfen.

Presad Mudrosti (dt. Verpflanzen von Weisheiten)

Aufgrund dieser hier beschriebenen beschwerlichen Umstände und großer politischer Einflüsse auf das Nišer Schulsystem stellte der Druck des ersten serbischen Lehrbuches durch einen Nišer Autor ein echtes revolutionäres Werk im Kleinen dar. Dies geschah im Jahr 1858, als das Buch *Presad mudrosti* von Atanasije Petrović in Belgrad erschien. Es wird als moralistisch-didaktisches Werk angesehen. Der Autor zitierte aus den Werken, die von Dositej Obradovic und anderen aus dem Englischen übersetzt wurden. Der zweite Teil des Buches hat den Titel: *Pflichten der Eltern bei der Kindererziehung*. Es handelt sich hierbei um die Überarbeitung eines pädagogischen Werkes von Laza Zuban, eines damals renommierten Bildungsexperten in Serbien. Der dritte Teil des Buches gibt Ratschläge für Eltern junger Ehepaare und gliedert sich wiederum in zwei Teile.

Türkische Schule „Islahana“

Den Worten von Dimitirje Petrović, dem Sohn des Lehrers Tasa Petrović, zufolge, befahl Midhat-Pascha, dass auch die christlichen Kinder die türkische Sprache zu erlernen haben. Der Lehrer der türkischen Sprache war Ibrahim Nadžet-Efendija, der später nach der Befreiung als Mufti in Niš blieb.

Die Türken begannen viel früher als die Serben, ein Netzwerk eigener Schulen in Niš zu entwickeln. Der bekannte Diplomat und gelehrter Reisender Evliya Çelebi (1611-1682) hinterließ in einer seiner Beschreibungen den Hinweis, dass es in Niš bereits im 17. Jhd. an die 22 Mekteb (türkische Schulen) gab. Ebenso existierte in Niš eine Handwerksschule unter

dem Namen *Islahana*, welche Midhat Pascha, damals bereits der Gouverneur des Donau-Wilajet, errichten ließ. Durchschnittlich über 120 Schüler besuchten die Schule. In den historischen Dokumenten wird sie als „eine moderne Handwerksschule, die erste dieser Art im gesamten Osmanischen Reich“ beschrieben. Die Schule beheimatete an die 179 Schüler in vier unterschiedlichen Klassen, welche vormittags den Schulunterricht besuchten und am Nachmittag, unter Anleitung des Meisters, einer Handwerkslehre nachgingen.

Jüdische Schule

Zur Zeit der türkischen Herrschaft existierte auch eine Schule für jüdische Kinder. Nach dem Erlernen des Alphabets mussten die Kinder das Lesen aus dem Gebetsbuch erlernen. Erst danach konnten sie in eine höhere Klasse aufsteigen.

Neues Schulgebäude der Stadt Niš und Einkauf von Lehrbüchern

Im Jahr 1864 wurde ein neues Schulgebäude errichtet, in welchem bis 1935 Schulunterricht abgehalten wurde, als daneben das neue Gebäude der heutigen Volksschule „Učitelj Tasa“ entstand. Diese Schule galt in weiterer Folge als Stolz der Nišer Bevölkerung und starker Ansporn für eine organisierte Bildung der Kinder, was wesentlich zum Zurückdrängen des Einflusses des bulgarischen Exarchats beitrug. Das Gebäude verfügte über zwei Stockwerke mit sieben Zimmern im oberen Geschoß. In vier relativ weiträumigen Klassenzimmern konnten 40 bis 50 Schüler gleichzeitig dem Unterricht folgen. Zwei weitere Zimmer waren kleiner und im kleinsten aller Räume befand sich das Lehrerzimmer.

Dauer eines Schuljahres und Bestehen von Prüfungen, Belohnung und Bestrafung

Zu Beginn konnte man nicht von einem Schuljahr im heutigen Sinne sprechen. Eltern konnten Kinder während des ganzen Jahres einschreiben, sodass das Aufsteigen eines Kindes in eine höhere Schulstufe aufgrund des Lernerfolges im Ermessen des Lehrers lag. Eine Unterteilung in Klassen mit einem genau definierten Schuljahr gab es erst 15 bis 20 Jahre später. Wenn es die Umstände erlaubten, erfolgte der Unterricht hauptsächlich in zwei Schichten. Die Vormittagsschicht war von 8.00 bis 11.00 Uhr und die am Nachmittag von 13.00 bis 16.00 Uhr.

Der Vladika und reiche Bürger der Stadt, wie auch manchmal der Pascha mit seinen Beamten, wohnten der Abschlussprüfung bei. Schüler, die einen besonders guten Erfolg bei der Abschlussprüfung erreichten, erhielten vom Pascha eine kleine Belohnung (kleines Messer, Bleistift oder Schreibfeder mit Halterung). Mit der Zeit bürgerte sich Ende September, um die

orthodoxe Feier zur Kreuzerhöhung, als Ende eines Schuljahres ein. Interessanterweise gab es keine Sommerferien. Schulfreie Tage bzw. Ferien gab es während der Weihnachts- und Osterfeiertage wie auch zu Schutzpatronfeiern der Heiligen Kyrill und Method und des Heiligen Sava.

Aus einer pädagogischen Perspektive kann man feststellen, dass es zu dieser Zeit sowohl Maßnahmen zum zusätzlichen Ansporn wie auch solche der Bestrafung gab. Beispielsweise wurden für gute Schüler kleine Holzbretter mit der Aufschrift „guter Schüler“ angefertigt, mit welchem ein Schüler, der sich im Laufe des Tages als besonders fleißig erwies, um den Hals hängend als Belohnung und Motivation nach Hause geschickt wurde.

Kampf gegen den ausländischen Einfluss auf die Schulen

In den 60er Jahren des 19. Jhdts. befindet sich die gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklung der Stadt Niš in einer Wachstumsphase. Unter den Christen findet man immer mehr Bauunternehmer, Händler und Handwerker, wodurch auch der Reichtum dieses Bevölkerungsteils wuchs. Infolge von Steuerpflichten und anderem Machtmissbrauch durch die türkischen Machthaber befand sich die nichtmuslimische Bevölkerung in einer Art untergeordneter Stellung. Zudem gestaltete sich die Frage der nationalen Identität als schwierig, insbesondere aufgrund der Versuche der bulgarischen Kirche auch im besetzten Teil Serbiens mit türkischer Unterstützung ein Exarchat zu errichten. Zu dieser Zeit beginnen die Bulgaren in Häuser serbischer Lehrer einzufallen, in der Hoffnung dort Bücher über „serbischen Nationalismus“ zu finden. Die serbische Sprache wurde als „aufständisch“ bezeichnet. Der Lehrer Atanasije Petrović war selbst oft Opfer solcher Einbrüche. Trotzdem schaffte er es einen Großteil serbischer Lehrbücher unter dem Boden seines Hauses zu verstecken. Wenn bei ihm ein „verbotenes“ Buch gefunden wurde, wurde er zum Amt vorgeladen, wo man ihm verkündete, dass er bei weiteren Verstößen auf dem Marktplatz gehängt werden würde.

Die geheime Zulieferung von Büchern erfolgte in mehreren Schritten, wobei zunächst Handelsreisende die Ware zu verschiedenen vereinbarten Orten brachten. Meist handelte es sich dabei um Keller von Bauern in der Nähe von Niš. Die Bücher wurden dort von anderen Vertrauenspersonen übernommen und an eine weitere Adresse zugestellt.

Obwohl der Großteil der Bücher auf geheimen Wegen in die Stadt gebracht wurde, waren Türken nicht gegen alle serbischen Bücher. Sie waren jedoch äußerst darauf bedacht Landkarten, Geographiebücher, serbische Geschichtsbücher und Bücher über serbische

Volkslieder zu unterbinden. Manche der anderen Bücher wurden frei beim Händler Mikica Dimitrijević verkauft, dessen damaliges Geschäft als die erste Nišer Buchhandlung bezeichnet werden kann.

Die ersten Büchereien in Niš

Im Hinblick auf den Standard der durchschnittlichen Familien und Bürger, die ja bis nur einige Jahrzehnte davor ihr ganzes Einkommen als Steuer abführen mussten, kann man sagen, dass Bücher zu dieser Zeit zu teurem Gut zählten. Trotzdem galt der Besitz einer kleinen Hausbibliothek als eine Sache des Prestiges unter den etwas besserstehenden Familien. Empfangszimmer verfügten zu dieser Zeit über sogenannte „dolapi“ (Wandnische, die als Aufbewahrungsort für Kleidung und Teppiche verwendet wurde), die auch zu Bücherregalen umfunktioniert wurden. Natürlich gab es in Niš auch türkische Büchereien, die sich jedoch in Moscheen befanden. Die erste Bücherei dieser Art wurde von Midhat Pascha in der Moschee in der Festung gegründet. Nach seiner Versetzung wurde diese von der neuen Regierung vernachlässigt. Durch eine Spende des Abdurahman Pascha wurde sie erneuert und im Jahre 1869 wiedereröffnet. Sie blieb bis 1877 in Betrieb.

Ausbildung von Lehrern in Niš

Je mehr Zeit verstrich, wurde es immer deutlicher, dass aufgrund des untergeordneten Verhältnisses der Serben gegenüber ihren türkischen Machthabern, ein Unterricht durch besser ausgebildete Lehrer nahezu unmöglich sein würde. Die Bürger benötigten eine bessere Bildung als ihnen durch die ansässigen Lehrer zuteil werden konnte, die ja selbst über nicht mehr Wissen verfügten, als sie an ihre Schüler weitergaben. Ende der 70er Jahre des 19. Jhdts. bewegte sich die Schülerzahl in Niš zwischen 350 und 400. Wegen eines eher unsicheren Status und politischen Drucks blieben die Lehrer aus dem Fürstentum eher kurz an den Schulen. So arbeiteten in Niš hauptsächlich Lehrer, welche auch in Niš ihre Schule abgeschlossen haben.

Es gab allerdings auch Schüler, die mit finanzieller Unterstützung ihrer Eltern oder auf Initiative der Gemeinde zu einer weiterführenden Schulbildung nach Serbien ins Gymnasium oder in die kirchliche Schule geschickt wurden. Diese Schüler wurden oft von der Regierung des Fürstentums mit Unterkunft in einem Internat und Kleidung unterstützt. Infolge dieses Unterrichts, überhaupt des gesamten Schulregimes, konnte die Entwicklung von Patriotismus und einem nationalen Aufschwung gestärkt werden.

Gegen Ende des Zeitraumes, mit welchem sich diese Arbeit beschäftigt, wurde in Niš eine Realschule gegründet, die von den besten Schülern der Stadt besucht wurde.

Dem Zensus, der zum Zeitpunkt der Befreiung der Stadt durchgeführt wurde, können wir entnehmen, dass im Jahr 1878 die Zahl der Männer, die eine Schule besucht haben, bei 1.915 und jene der Frauen bei 73 lag.

znak	izgovor	znak	izgovor
Аа	az	Сс	slovo
Бб	buki	Тт	tvrd
Вв	vedi	Уу	uk
Гг	glagol	Фф	uk, onik
Дд	dobro	Хх	fert
Ее	estъ (jeste)	Цц	her
Жж	živete	Чч	ot
Зз	zelo	Шш	ci
Зз	zemlja	Щщ	červ
Ии	iže	Ъъ	ša
Ии	i	Ыы	ša
Ии	iže kratkoe	Ьь	er
Кк	kako	ѦѦ	eri
Лл	ljudi	ѧѧ	er (j)
Мм	mislite	ѨѨ	jat
Нн	naš	Юю	ju
Оо	on	ѪѪ	ja
Оо	o širokoe	ѬѬ	ja (mali "jus")
Ωω	omega "o"	ѰѰ	ks
ѠѠ	ole	ѲѲ	ps
Пп	pokoj	ѴѴ	f
Рр	reci	ѶѶ	"i" ili "v" (ižica)

crkveno slovenska azbuka

Srpski bukvar iz 1836. godine, štampan u Crnoj Gori

Spisak literature

- Andrejević, Borislav (1973). *Revolucionarna aktivnost Nikole - Koleta Rašića*, Gradina 9-10, 177.
- Andrejević, Borislav (1988). *Zapisi o Niškoj buni 1841. godine i drugim pokretima protiv Turaka na marginama crkvene knjige Pentikostar*, Leskovački zbornik, knj. XXVIII (bs.).
- Andrejević, Sevdelin (2003). *Niške bune – oslobodilački pokreti od 1833. do 1842. godine*, Prosveta Niš.
- Arhiv Ist. In. SAN ZJR. inv. 12/463, sig XII/7 od 5. II. (1873).
- Arhiv Ist. in. SAN, Zbirka Jovana Ristića, inv. br. 25/368, sig. XII/13 (1872).
- Arhiv Istorijškog instituta, *Zbirka Jovana Ristića*, (Arhiv Ist. in. SAN. ZRJ), inv. 12/451, sig XII/37 od 4. XII 1872.
- Arhiv Srbije (1839). Min. pr, br. del. prot. 354.
- Arhiv Srbije (1866). Beogradska mitropolija, br. 849 i 1162.
- Arhiv Srbije, Min (1866). pr. F. III, br. 124.
- Arhiv Srbije (1866). Min. pr. F. II, br. 317/1866. *Pismo načelnika Okruga aleksinačkog od 28.III.*
- Arhiv Srbije (1875). Min. pr. F. II, br. 50.
- Arhiv Srbije (1876). Min. pr. F. IV, br. 2.
- Arhiv Srbije (1876). Min. pr, F. X. br. 89.
- Arhiv Srbije (1878). Min pr, F. IV, 5r. 132.
- Arhiv Srbije (1881). Min pr. F - Š, br. 251.
- Arhiv Srbije (1882) Beograd, Min. pr., F. X VIII, 5r. 38/1881 i F. X VII, br. 179.
- Brastvo (1906). knjiga XI. (b.i.) 299 i dalje.
- Čelebija, Evlija (1997). *Putopis*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Ćorović, Vladimir (2007). *Istorija Srba*, Zograf Niš.
- Ćunković, Srećko (1963/1964). *Bukvari i bukvarska nastava Srba*, Pedagoški muzej, Beograd.
- Ćunković, Srećko (1971). *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*, Pedagoški muzej, Beograd.
- Dejanović, Dragoljub, Stamenković, Đorđe, Dimitrijević, Dragan, Radičević, Žarko i dr. (1983). *Istorija Niša I knjiga*. Niš: Gradina i Prosveta Niš.
- Đorđević, Tihomir (1896). *Nešto o narodnom školovanju za vreme Turaka u Pirotskom okrugu*, Učitelj, sveska I, god. XVI, 36-45.
- Đorđević, Vladan (1896). *Grčka i srpska prosveta* (b.i.), 36-43.
- Enciklopedija Niša (1995). b.a., Gradina Niš, 155.
- Eren, Ismail (1968). *Midhat-pašina biblioteka u Nišu*, Bibliotekar 1-2, 33.
- Gagulić, Petar (1963). *Crkva Sv. Nikole u Nišu* (b.i.).
- Gagulić, Petar (1968). *Metoh manastira Hilendara u Nišu* (b.i.).

- Gagulić, Petar (1968). *Metoh manastira Visoki Dečani u Nišu* (b.i.).
- Gagulić, Petar (1969). *Metoh manastira Sv. Jovana Rilskog u Nišu* (b.i.).
- Gavrilović, Mihajlo (1912). *Miloš Obrenović*, knjiga III (b.i.).
- Glišić, Kosta, (1897). *Ča Mitina škola, Učitelj* (b.i.), 237 i dalje.
- Ivić, Pavle (1991). *Izabrani ogleđi III – Iz srpskohrvatske dijalektologije*, Prosveta Niš.
- Ivić, Pavle (2004). *Istorija srpskog jezika*, Izdavačka radionica Zorana Stojanovića, Novi Sad - Sremski Karlovci.
- Jovanović, Dobrivoje (2009). *Bitka na Čegru*, Pešćanik 7, Istorijski arhiv Niš, 15-29.
- Kanitz, Felix (1909). *Das Königreich Serbien und Das Serben Volk*, Verlag von Bernih. Meyer, Leipzig. Izdanje na srpskom (1986): *Srbija knjiga I i knjiga II*, Srpska Književna Zadruga IRO Rad, Beograd.
- Kostić, Petar (1933). *Prosvetni i kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX veku* (b.i.) (b.s.).
- Lovrić, Bruno (1927). *Istorija Niša 1878 – 1928*, (b.i.) 68.
- Ljubinković, Nenad (2002). *Niška tvrđava kroz istoriju*, Danica za godinu 2003, Vukova zadužbina, Beograd, 111-117.
- Matković, Petar (1893). *Putopisi Stj. Gerlaha i Sal. Schweigera, ili opisi carskih poslanstava u Carigrad. naime Davida Ungnada od 1673-78. i Joach. Sinzendorfa od godine 1577*. JAZU, Zagreb, 116.
- Milićević, Đ Milan. (1959). *Znameniti ljudi srpskog naroda*, (b.i.) (b.s.).
- Milovanović, M. Miroslav (1975). *Osnovno školstvo Niša i okoline u XIX i početkom XX veka*, Gradina Niš.
- Miodragović, Jovan (1908). *Naša i bugarska propaganda u Staroj Srbiji i Makedoniji*, knjiga XII i knjiga XIII. Bratstvo (b.s.).
- Niketić, Petar (1895). *Škola i školovanje u Nišu do oslobođenja od Turaka*. Učitelj, sveska VIII, god. XIV (b.i.), 432-443.
- Nikolić, M. Vladimir (1933). *Spiridon Jovanović, prvi srpski učitelj i najznačajniji prosvetni i nacionalni radnik u Nišu*, Niške novine 47, (b.s.).
- Nikolić, M. Vladimir (b.g.) *Rukopis zapisa iz crkvenih knjiga u srezu niškom*, Istorijski arhiv Niš i Narodna biblioteka Beograd. Knjiga poklona, inv. 68, fas. 11, zapis br. 21, 19, 22 i 34.
- Novaković, Stojan (1890). *Nepoznata niška knjiga* 38, Kolo Beograd, 233-235.
- Novine čitališta beogradskog 49 (1847). Beograd, 387.
- Novković, Stojan (1921). *Spomenica*, SKZ Beograd: (b.s.).
- Paligorić, Mihajlo (1937). *Ekonomsko-kulturna istorija Niša* (b.i.).
- Papahristos, Anastasije (1970) *Grčke škole u Beogradu u XIX veku, Nastava i vaspitanje III*: (b.s.).
- Peco, Asim (1989). *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga Beograd.
- Petrović, Dimitrije (1937). *Atanasije Petrović*, Niški novi list 136 (b.s.).
- Petrović, Vidosav (2001). *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*, Vidosav Petrović, Niš.

- Popov, Nil (1870). *Srbija i Rusija* (b.i.).
- Ristić, Jovan (1901). *Spoljašni odnošaji Srbije novijeg vremena 1868–1872* knjiga III. Beograd.
- Samardžić, Radovan (1961). *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika. XVI-XVII vek*, (b.i.) Beograd, 136.
- Spomenica Niša 1877–1937, 149.
- Stanković, Todor (1909). *Iz prošlosti niške, Glas - crkveno-književni list sveštenika Eparhije niške* 20, Eparhija niška, 541.
- Stanković, Todor (1910). *Učitelji u Nišu i okolini, Glas - crkveno-književni list sveštenika Eparhije niške* 4, Eparhija niška, 165-173.
- Stojančević, Vladimir (1967). *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu* (b.i.), 99.
- Stojančević, Vladimir (1967). *Mesto i uloga Leskovčana i leskovačkog kraja u nacionalno-oslobodilačkoj borbi srpskog naroda za oslobođenje od Turaka*, Leskovački zbornik VII (b.i.) (b.s.).
- Stranjaković, Dragoslav (1939). *Kako je postalo Garašaninovo Načertanije*, Spomenik SKA, XCI, Beograd: (b.s.)
- Tešić, Vladeta (1965). *Sto godina od donošenja Zakona o ustrojstvu realke* 9-10 (b.i.) (b.s.).
- Thomas, Paul-Louis (1998). *Govori Niša i okolnih sela*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd i Prosveta Niš.
- Trajković, Dragoljub (1968 i 1970). *Grada za istoriju Niške bune u 1841. godini*, Leskovački zbornik knjiga VIII i knjiga X, (b.i.) (b.s.).
- Vasiljević, Hadži Jovan (1921). *Srpski narod i turske reforme 1852 – 1862* knjiga X i knjiga V, Bratstvo (b.i.) (b.s.).
- Vasiljević, Hadži Jovan (1928). *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX veku*, knjiga XXX VII, (b.i.), 6, 7 i 27.
- Vasiljević, Hadži Jovan (b.g.). *Prosvetne i političke prilike (po podacima iz Beležaka Tome Rusakovića)* (b.i.), 336.
- Vojvodić, Vaso (1963). *Školovanje nacionalnih radnika za rad van Srbije 1873–1877* (b.i.), 6.
- Zirojević, Olga (1966). *Rajnold Lubenau o Beogradu i Srbiji 1587. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIII (b.s.).

Elektronska izdanja:

www.mehrstufenklassen.info

www.rastko.rs

www.stat.si

www.webrzs.stat.gov.rs

Lebenslauf

Persönliche Daten

Name: Dejan RISTIC

Bildungsweg:

Volksschule: 1977 – 1985 Volksschule „Cegar“ in Nis

Mittelschule: 1985 – 1989 Höherer Lehranstalt für Textiltechnik in Nis

Universität: 1989 – 1994 Universität Pristina, Philologische Fakultät
Studium der Slawistik

Seit 2005 Universität Wien, Studium der Slawistik

Berufliche Erfahrung

1987 – 1990 Journalist und Moderator bei der Jugendredaktion des Staatlichen Senders „JRT“ (Jugoslawische Rundfunk und Fernsehen)

1988 – 2000 Selbständiger Produzent für TV Spots und Radiowerbejingles

1991 – 1993 Moderator bei der Studentenredaktion, „JRT“ Radio Nis

1991 - 1994 Stellvertretender Chefredakteur der Studentenzeitschrift „Pressing“ (Universität Nis, Jugoslawien), gleichzeitig Berater der Flüchtlingepersonen die studieren möchten.

1993 – 1996 Moderator, Radio „Belle Amie“ (Nis)

1996 – 1997 Freier Mitarbeiter und Reporter, Tageszeitung: „Blic“

1996 – 1998 Vortragender für Journalistenlehrgang, Universität Nis

1996 – 2000 Redakteur für Kultur und Moderator „RTV5“ Nis

1999 Scenarist und Co-Regisseur des Filmes im rahmen des „Festivals des jugoslawischen Kurzspielfilms

1989 – 2000 Beschäftigung mit ideellen Überlegungen und Realisation der komplette ‚PR‘ für mehr als 40 Unternehmen.

2002 Archive in "IOM" in Wien (International Organization

for Migration);

Ab März 2002 Journalist-Korespondent für Radio Belgrad

Sprachkenntnisse

Serbisch (Muttersprache), Deutsch (fließend)
Basiskenntnisse Englisch, Mazedonisch, Bulgarisch

EDV Kenntnisse

MC Office, Photoshop, Soundvorge;